

ЛАЗУРЕНКО
Валентин Миколайович

ВОВКОТРУБ
Юрій Миколайович

КАРАВАНИ **УКРАЇНСЬКОГО СТЕПУ**

науково-популярне видання
видання 2-ге, доповнене

Технічний редактор
Комп'ютерний набір
Комп'ютерна верстка
та дизайн

Євген Гордієнко
Юрій Лазуренко
Євген Гордієнко

Здано до набору 31.03.2004. Підписано до друку 05.04.2004.
Формат 60x84¹/₁₆. Папір офс. Друк офсет.
Гарнітура Ukrainian Peterburg.
Умовн. друк. арк. 5,75. Обл. вид. арк. 6,93.
Вид. №3. Замов. №3. Тираж 1000 прим. Ціна договірна.

В книзі використано ілюстрації видатного українського живописця С. Васильківського (1854-1917) взяті із книги: Сергій Васильківський. Альбом / Упоряд. М.М. Беззутрий. – К., 1987. – 167 с.; малюнки С.В. Полякова, вміщені в книзі: Данилевський Г.П. Чумаки. – К., 1992. – 110 с. та картини українських художників, взяті з книги: З української старовини: Альбом. – К., 1991. – 316 с.

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції.
Серія ДК №1667 від 29.01.2004 р.

Видавництво “Ваш Дім”
18000, м. Черкаси, бул. Шевченка, 266/1, оф. 400
тел./факс: 32-16-87, e-mail: house@uch.net

Валентин Лазуренко
Юрій Вовкотруб

Каравани **українського степу**

Черкаси
“Ваш Дім”
2004

ББК 63.5 (4УКР)

УДК 39 (477)

Л – 17

Друкується у авторському редагуванні.

Для нотаток

Друкується згідно з рішенням Вченої ради Черкаського державного технологічного університету (протокол №7 від 16 лютого 2004 р.), згідно з рішенням Ради Наукового товариства істориків-аграрників (протокол №2 від 29 серпня 2003 р.) та згідно з рішенням президії правління Черкаської обласної організації Всеукраїнської спілки краєзнавців (протокол №2 від 13 лютого 2004 р.)

Рецензенти: М.І. Бушин – д.і.н., професор,
А.Г. Морозов – д.і.н., професор,
С.В. Корנוвенко – к.і.н., доцент,
М.Ф. Крамар – заслужений журналіст України.

Л-17 © **Лазуренко В.М., Вовкотруб Ю.М.** Каравани українського степу. Науково-популярне видання. – Черкаси: “Ваш Дім”, 2004. – 92 с.; іл.

ISBN 966-96421-2-4

Автори розповідають про особливості чумацького промислу в Україні у XVI-XIX столітті. Показано історію появи чумацтва, особливості побуту, традиції та звичаї чумаків.

Це друге видання цієї науково-популярної книги про неповторне українське чумацтво, яке за нетривалий час здобуло неабияку популярність серед краєзнавців, істориків, вчителів та учнів шкіл, пересічних жителів нашої держави.

Розповсюдження, тиражування, публікація тексту без письмового офіційного дозволу авторів і видавництва забороняється.

ББК 63.5 (4УКР)

УДК 39 (477)

© В.М. Лазуренко,
Ю.М. Вовкотруб, 2004

© “Ваш Дім”, 2004

ISBN 966-96421-2-4

Зміст

Береги вічності	4
Історія появи чумацтва	7
Соціальний склад чумацтва	8
Торгова продукція чумаків	11
Транспорт чумака	14
Чумацькі слободи	16
Чумацькі шляхи	21
Чумацька подорож: звичаї та обряди	25
“Каша – мати наша”	48
Особливості добування солі	55
Чумацькі пісні	57
Прислів'я та приказки про чумаків	79
Анекдоти про чумаків	81
Післяслово	86
Використана література	88

Українське чумацтво... Говорячи про цей унікальний по своїй суті феномен у історії нашого народу, сьогоднішнє покоління українців не повинно забувати про те, що чумацтво у XVI-XIX століттях стало для нашої нації однією з форм самоцілення. Якщо козацтво оберігало наші землі зі зброєю, кобзарі оживляли духовне пробудження за допомогою кобзи й пісні, то чумаки тримали, якщо можна так висловитись, економічні важелі.

Україна через постійні війни й грабунки потерпала в ті часи від господарської розрухи. Не маючи змоги налагодити чіткі державні структури, природний організм нації змушений був вишукувати інші форми самоцілення. Такою формою і стало чумацтво.

Ця книга вийшла друком завдяки фінансовій підтримці

**ЧЕРКАСЬКОГО ОБЛАСНОГО КОМІТЕТУ
СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТИЧНОЇ ПАРТІЇ УКРАЇНИ (ОБ'ЄДНАНОЇ)
(секретар обкому, голова Черкаської обласної державної
адміністрації **Вадим Олексійович Льошенко**)**

Береги вічності

Мені випала щаслива нагода бути свідком народження цієї унікальної книги, невеликої обсягом, але багатющою за змістом. У ній відтворена ціла історична епоха українського народу впродовж кількох століть, яка великою мірою визначила і світогляд, і культуру, і етично-естетичні засади, й економічні орієнтири наших пращурів.

Молоді вчені-історики з Черкаського державного технологічного університету часто бувають у редакції нашої газети, тобто “Землі Черкаської”. Того сонячного дня, минулої осені, завітали Валентин Лазуренко і Юрій Вовкотруб. Валентин Миколайович саме завершив публікацію історичної розвідки “Народ. Традиції. Етикет”. Робота викликала небувалий читацький резонанс – телефони не вщухали, поштою надійшли десятки листів. Забігаючи наперед, скажу, що це дослідження за сприяння обласного комітету СДПУ(о) вийшло окремою книжечкою, а весь тираж роздано вдячним читачам.

Зрозуміло, автор, натхненний успіхом, палав енергією, прагнув подивувати своїх шанувальників новими історичними відкриттями. Серед безлічі тем майбутніх публікацій, які ми обговорювали, – епопея переселення людей із зони затоплення Кременчуцького водосховища, сумна доля сіл і хуторів, які зникли з карти області, – називалось і чумацтво – торгівельно-візницький промисел на Україні у XV-XIX століттях.

Гості редакції захопилися. А отак десь тижнів через зо два навідалися з рукописом, на титульній сторінці якого стояв не просто заголовок, а символ давнини, яскравий і глибокий за суттю образ – “Каравани українського степу”.

Кажуть, у кожному з нас, десь там, на денці підсвідомості, живе пам’ять предків. Читаючи дослідження, я поринув у далекі світи. І вже зримо уявляв неквапливу валку, що торує шлях під зорями, які щедро сипляться з Чумаць-

30. Слабеев І.С. З історії первісного нагромадження капіталу на Україні. - К., 1964.
31. Сластьон О., Мартинович П. Спогади Сластьона. - П., 1830.
32. Соціально-побутові пісні. - К., 1985. - 331 с.
33. Українське козацтво: Мала енциклопедія. - К., 2002. - 568 с.
34. Український Радянський Енциклопедичний Словник. - В 3-х т. - Т. 3. - К., 1986.
35. Український Радянський Енциклопедичний Словник. В 3-х т. - Т.3. - К., 1968. - 856 с.
36. Українські анекдоти: Від козац. часів і по наші дні / Упоряд. і авт. передм. В. Чемерис. - К., 1995. - 382 с.
37. Українські приказки, прислів'я, і таке інше. - К., 1993. - 768 с.
38. Українські прислів'я, приказки та порівняння з літературних пам'яток / Упоряд. М.М. Пазяк. - К., 2001. - 392 с.
39. Чумацький шлях. - 2004. - №1. - С. 20-24.
40. Чумацькі пісні. - К., 1976.
41. Шевченко Т. Альбом. - К., 1976. - 352 с.
42. Шевченко Т.Г. Кобзар. - К., 1993. - 640 с.

Чумаки серед могил. Малюнок Т.Г. Шевченка. 1846 р.

Використана література:

1. Бажан М.П. Вибране. - К., 1977. - 224 с.
2. Бойко О.Д. Історія України. - К., 2002. - 656 с.
3. Войтович В. Українська міфологія. - К., 2002. - 664 с.
4. Героїчний епос українського народу. Хрестоматія. - К., 1993. - 432 с.
5. Глушко М.С. Традиційний транспорт українців // Радянська школа. - 1990. - № 7. - С. 32-38.
6. Данилевський Г.П. Нрави и обычаи украинских чумаков. Библиотека для чтения. - К., 1987. - 142 с.
7. Данилевський Г. Чумаки: худож. - док. нарис. - К., 1992. - 110 с.
8. Довідник з історії України (А-Я). - К., 2002. - 1066 с.
9. Довідник з поштової індексації України: на 1 липня 1999 року. - К., 1999. - 272 с.
10. Дядиченко В.А., Лось Ф.Є. Історія Української РСР. Підручник для 7-8 класів. - К., 1971. - 152 с.
11. Етнографія України: Навч. посібник / за ред. С.А. Макарчука. - Львів, 1994. - 520 с.
12. З української старовини: Альбом. - К., 1991. - 316 с.
13. Історія міст і сіл УРСР. Черкаська область. - К., 1972. - 788 с.
14. Історія України в народних думках та піснях. - К., 1993. - 271 с.
15. Лавров Ф. Краса твоя Вереміївка // Світлий шлях. - 1971. - 17, 19, 24 червня.
16. Малий словник історії України. - К., 1997. - 464 с.
17. Мицик В. Каша - мати наша: Етнологічні нариси. - К., 2002. - 192 с.
18. Мінаєв М. Чумацький промисел // Зоря комунізму. - 1990. - 9 жовтня.
19. Наймитські та заробітчанські пісні. - К., 1975. - 576 с.
20. Народні пісні в записах Івана Франка. - К., 1981. - 336 с.
21. Народні пісні в записах Панаса Мирного та Івана Білика. - К., 1977. - 200 с.
22. Наш рідний край. Хрестоматія з історії Черкащини. - К., 1993. - 368 с.
23. Наука і культура: Україна: Щорічник. Вип.20. - К., 1986. - 496 с.
24. Нестеренко О.О. Розвиток промисловості на Україні. Ч. I. Ремесло і мануфактура. - К., 1959.
25. Прислів'я та приказки: Взаємини між людьми. - К., 1991. - 404 с.
26. Радянська енциклопедія історії України. - В 4 т. - Том 4. - К., 1972. - 576 с.
27. Російські прислів'я та приказки з українськими відповідниками. - К., 1969. - 248 с.
28. Сборник сведений Полтавской губернии / Составитель А.В. Богданович. - П., 1877.
29. Сергій Васильківський. Альбом. - К., 1987. - 167 с.

кого шляху; чув, як важко поскрипують мажами, ремигають воли, а над безмежними просторами, залитими пахощами чебрецю, чайним голосом лине сумна, як чумацька доля, пісня; бачив і сутички з підступними нападниками, і прощання з небораком, який спочив у дорозі до рідного дому.

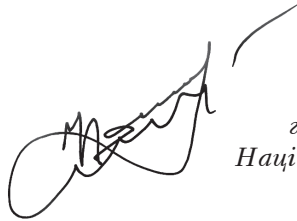
Пригадалися вічні Шевченкові рядки:

*Іде Марко з чумаками.
Ідучи, співає,
Не поспіша до господи –
Воли попасає.
Везе Марко Катерині
Сукна дорогого,
А батькові шитий пояс
Шовку червоного,
А наймиці на очіпок
Парчі золотої
І червону добру хустку
З білою габою.
А діточкам черевички,
Фіг та винограду,
А всім вкупі – червоного
Вина з Царєграду.*

Колискою чумацтва був наш край, Придніпров'я, а з часом промисел поширився на інші території України. В руках чумаків було зосереджено більше половини солеторгівлі в Україні. А ще вони перевозили близько 2,5 мільйона пудів риби. На Південь України, в Крим, Московію, Молдовію йшли хліб, сільськогосподарські продукти, ремісничі товари – в окремі роки до 80 мільйонів пудів різних вантажів. Аж тільки в другій половині XIX століття у зв'язку з розвитком залізничного і водного транспорту чумацтво занепало.

Про все це і йдеться в історичному дослідженні Валентина Лазуренка і Юрія Вовкотруба "Каравани українського

степу”. До честі авторів, вони зуміли яскраво і багатогранно відтворити панораму чумацтва і тогочасного життя, вдало поєднавши наукову безпристрасність з публіцистичною енергією письма, виклавши факти жваво, у русі і розвитку і, що особливо цінно, – образно. А чумацькі пісні, примовки і приповідки ще більше підсилюють емоційність матеріалу, сприяють всебічному розкриттю теми. Книгу з цікавістю і користю прочитають усі, кому не байдужа наша історія, чільне місце в якій належить чумакам. Вони ж, виконавши історичну місію, не згасли, як тіні, не розчинились у часі і просторі, а залишилися зоряним сяйвом у пам’яті народу, поміж берегів вічності. Нам у спадок дісталися їхні думи, невмируща воля, мужність і відданість. А дорогу у прийдешні віки нам і нашим нащадкам з небесних висот осяватиме непогасний Чумацький шлях.

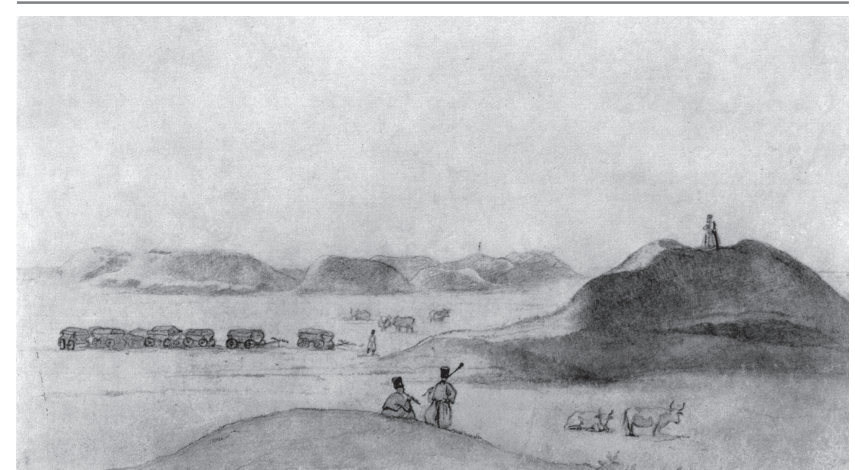
Микола КРАМАР,
 головний редактор
 газети “Земля Черкаська”,
 голова Черкаської обласної організації
 Національної спілки журналістів України,
 заслужений журналіст України.

їнських діячів культури (Т. Шевченка, Г. Квітки-Основ’яненка, М. Вовчка, І. Карпенка-Карого, Г. Данилевського, С. Васильківського, І. Айвазовського та інших).

Фольклор, численні документальні свідчення про чумаків підтверджують їх єдність з народом і пошану до їх промислу з боку народу. “Чумаки були дуже справедливі, жили по правді”, – так говорили про них сучасники. Були вони, як оповідають в народі, чесними, вільнолюбивими і розсудливими.

У другій половині ХІХ століття чумацький промисел занепав, у зв’язку із розвитком залізничного і водного транспорту. Але він залишив у житті нашого народу незгасну сторінку. Візницький транспорт у тяжкий для України період допомагав оживляти економічне, а відтак і політичне життя. Із припиненням існування чумацтва, зник і цілий пласт своєрідної української культури.

Щоб зберегти пам’ять про чумацтво, необхідно поглибити дослідження цього унікального явища не лише в українській, але і в європейській історії.

Коло Седнева. Малюнок Т.Г. Шевченка. 1846 р.

Нісляслово

Можна ще дуже багато розповідати про чумацтво на Україні, але ми даною книжкою не претендуємо на вичерпність, адже це надзвичайно широке і глибоке по своїй суті питання.

Виникнення і розвиток чумацтва було одним із проявів

Чумак.

Малюнок С.В. Полякова

втягування широких мас у ринкові відносини. Протягом чотирьох століть – з другої половини XV століття, тобто з часу виникнення, і до кінця XIX століття, чумацький промисел належав в багатьох місцевостях України до найважливіших, після землеробства і скотарства, занять сільського населення. Насамперед, чумацький промисел сприяв зміцненню торгівельних відносин між окремими районами України і сусідніми територіями, зокрема, з Росією.

Чумацтво в свій час було найприбутковішим видом діяльності і дозволяло досить швидко сконцентрувати в своїх руках значні капітали. Серед чумаків було багато дуже заможних людей. Досить згадати, що саме з чумацького середовища постали великі українські землевласники і мільйонери Харитоненки й Терещенки. Специфіка цього роду діяльності сприяла появі цілого культурного пласту, глибоко вкоренилась у свідомість і світогляд українців.

Чумацтво широко відбилось у фольклорі, де склався цикл так званих чумацьких пісень, у творчості найвідоміших укра-

Історія появи чумацтва

*Із-за гори, із-за кручі риплять, вози йдучи;
Попереду чумаченько курить люльку йдучи.
З народної пісні*

Що ж таке “чумак” в історії України? Певний час слово “чумак” пояснювали назвою чуми, яку буцімто чумаки завозили з Криму, куди їздили за сіллю. До цієї версії додавали ще і той факт, що чумаки не дарма носили чумну дігтярну сорочку. Але ця нісенітниця згодом була обґрунтовано розвіяна відомим дослідником Григорієм Данилевським, який стверджував, що чумна сорочка, це була одна з двох сорочок, яку чумак брав з собою в дорогу, і яку для захисту від дощу, пилу, різної зарази і мошки відразу ж вимазував дьогтем. Але про цей звичай чумаків згодом. А саме слово “чумак” по-татарському означає просто – “перевізник” [18].

Хто ж такі чумаки? **Чумаки** – це категорія населення на Україні, що в XVI-XIX століттях займалася торгово-візницьким промислом. Від назви цієї групи населення бере назву і весь промисел – чумацтво.

Цікавою є особистість чумака. Він загалом був подібний до решти українського люду, але зберігав у собі риси, притаманні козаку.

Чумацтво – це торгівельно-транспортна корпорація людей, яка склалась у XVI столітті в Південній Україні з метою постачання солі з північного Криму в Україну, Польщу, та інші сусідні країни [32, 547].

Першопочатки його появи сягають глибин віків. Як засвідчує один із літописів, ще в XII столітті на Дністрі сталася нагла повінь, і сто маж, навантажених сіллю, змило водою. “І була, – зауважує очевидець, – від того велика смута по всій землі Руській” [18]. У ті далекі часи прикарпатські чумаки (їх ще називали коломийцями, оскільки однойменне місто було центром солеваріння) забезпечували цим необхідним продуктом південь землі України. Звідси вони привозили хліб, речі господарського вжитку, навіть дерев’яні цер-

кви. Згодом, коли західноукраїнські землі загарбала польська шляхта, сіль почали транспортувати з півдня Криму.

Відомий історик Микола Костомаров появу чумацтва пов'язував з часом занепаду козаччини (XVIII століття). Як аргументи Костомаров виставляє військову організацію чумацьких валок: мовляв, колишні козаки стали чумаками або хліборобами [18].

Історичні факти спростовують цю версію. Українське чумацтво, продовжуючи традиції мандрівних торговців XII-XIV століть, почало швидко розвиватися у XV-XVII століттях, а у XVIII-XIX століттях досягло свого апогею і було витіснено залізничним транспортом тільки на початку XX століття.

Особливого поширення торгово-візницький промисел набув у другій половині XVI століття на Придніпров'ї і згодом охопив інші землі тогочасної України. В роки найбільшого розквіту чумацтва, а саме у XVIII-XIX століттях, рідко яке село на Україні не мало своїх чумаків, які їздили до Криму і на Дон. Якого розмаху цей промисел набув на початку XIX століття, засвідчують хоча б такі факти: щороку з Криму на Україну приходило чотириста тисяч возів з сіллю, а на Дніпрі у Бериславі (під Каховкою) день і ніч працювало вісімдесят паромів (десять державних і сімдесят приватних), які перевозили на лівий берег чумацькі валки з Правобережної України. За рік тільки через цю переправу проходило приблизно двісті тисяч возів [8].

Соціальний склад чумацтва

*Ой фортунно ж, ти, небого,
Послужи ж мені немого!
Служилась у хазяйстві,
Та й служила у бурлацтві,
Ще й послужи у чумацтві!*

з народної пісні

Хто ж займався чумацтвом? Які соціальні верстви приймали у ньому найбільшу участь? Чумакували переважно

* * *

Пригнав якось один чоловік до моря волів напоїти. А вони не п'ють, відвертаються.

– І чого б це? – здивувався він. – Чого вони не п'ють? Здається, вже й час підоспів? Ну, тоді хоч сам нап'юся.

Зачерпнув він раз – солона, ще раз – солона і гірка.

– Еге, – промовив він, – тому її й багато, що ні один чорт її не п'є [35, 30-31].

* * *

Йде чумак, та й бачить таку гарну молодичку, та й каже:

– Що ти, молодичко, візьмеш, як з тобою переночувати?

– Оддаси усі гроші, то й буде по-твоєму.

Той погодився і приходить у ночі. А її чоловік дома. От вона і розстогналась: така хвора, що хоч ти її свічку став.

– Може, – каже чоловік, – що поробить або по бабку сходить?

– Та ні, – каже вона, – мені здається, якби ти взяв коробку, ходив коло хати та стукав у неї, то б, може, полегшало.

Той за коробку та з хати, ходить, стука, а вона ну з тим чумаком гуляти. От на другий день пішов чумак до церкви та то заплаче, то засміється. А чоловік тієї жінки і пита його, чого це він так чудно Богу молиться?

– Не можна, – каже, – сказати, бо мене тут уб'ють.

– Та скажи, я не тутешній.

Чумак довго і не хотів, а тоді й каже:

– Як згадаю, що оддав за одну ніч сорок тисяч, стане жалко, я й плачу; а як згадаю, що як чоловік у коробку стукав, то й засміюсь [35, 37-38].

* * *

Їхали з Криму на однім возі Дмитро з Іваном. Повен віз солі везли. Вечоріло. Їхали повагом, не поспішаючи і, заколисані повільною їздою, задрімали. А сонечко котилося-котилося на захід та й геть заховалося за обрій.

Настала тепла серпнева ніч. Висипали на небі зорі, зійшов повновидий місяць і залив усе навкруг сріблястим сяйвом. Чумаки поснули вже, а волики йдуть собі та йдуть. Трапилася їм на дорозі річечка широка, але не глибока, а через річечку – місток. Вузький, лише один візок проїде. Вони зійшли на міст та й стали.

Прокинувся Дмитро, схопився, лупнув очима і нічого спросоння не розбере: на небі зірки світяться, місяць усміхається; глянув у низ – Боже ж ти мій!..

Унизу теж такі самі зірки, місяць, ще й жаби кумкають. Дмитро товариша штовх під бік.

– Іване! Іване! А вставай лишень, подивися, де ми?

Прокинувся Іван, глянув - лишенько моє?

– Та, їй-бо, Дмитре, це ж ми на небо заїхали! [35, 21].

* * *

Заїхав якось чумак у велике місто і пішов купити дьогтю. Іде вулицею - ось і крамниця, велика така, гарна, а стіни її так і сяють: напевне, найдорожча у місті. І сидить у ній зовсім мало народу - один тільки чоловік, але такий солідний. Ось порівнявся чумак з цією крамницею і ввічливо так питає того купця:

– Чи не тут, шановний, продається дьоготь?

Підскочив купець так, як ніби його шилом штрикнули. Ти дивись, цей чумак ще й знущається з нього!

– Здесь продают таких дураков, как ты!

Чумак засміявся і каже:

– І великий, мабуть, попит на них, якщо тільки ти один і зостався? [35, 26-27].

козаки та державні селяни. До свого товариства вони запрошували кріпаків і міщан.

За своїм соціальним складом чумаки не були однорідною масою, і різні шляхи приводили їх до цього промислу. Більшість селян йшли в першу торгіву мандрівку з одним або парою волів, а дехто починав з того, що йшов наймитом, погоничем до власника кількох десятків паровиць. За роботу в перше літо наймиту господар давав пару волів, з якими й починалася щаслива або нещаслива доля чумака.

В документах XVII століття найчастіше зустрічаються відомості про чумаків-козаків. Можна гадати, що в XVII столітті, як і раніше, козаки становили найчисленнішу групу чумаків. Крім рядового козацтва, чумацтвом займалась старшинська верхівка. Зокрема, є дані про те, що в Коломию по сіль їздив Тиміш – син гетьмана України Богдана Хмельницького [29].

Чумакував у дитинстві і відомий український поет Тарас Григорович Шевченко. Його батько, а це доведений історично факт, був чумаком. Як засвідчують біографи відомого поета, разом з батьком, малий Тарас бував у подорожі у Крим по сіль. Мандруючи, майбутній поет глибніше знайомився з тодішнім життям на Україні. Слухаючи розповіді людей цих країв, Тарас поринав у славі минулі, наповнені героїзмом часи історії нашої держави, що згодом яскраво проявилось у його поетичній та художній творчості. Чумаки неодноразово згадуються у його творах. Наприклад, у вірші „У неділю не гуляла...“:

*Іде чумак з-за Лиману
З чужим добром, безталанний,
Чужі воли поганяє,
Поганяючи, співає:*

*„Доле моя, доле,
Чом ти не такая,*

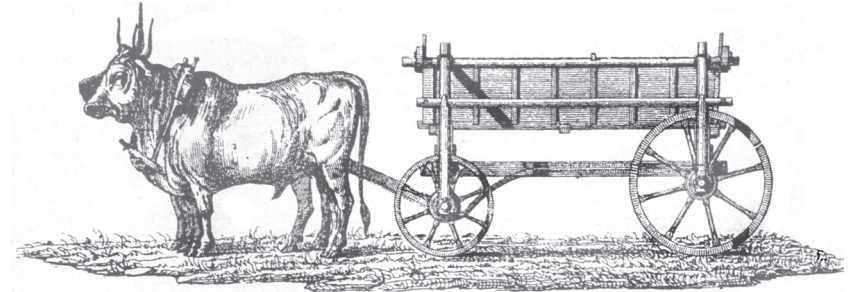
Як інша чужая?
 Чи я п'ю, гуляю,
 Чи сили не маю?
 Чи до тебе доріженьки
 У степу не знаю?
 Чи до тебе свої дари
 Я не посилаю?
 Є у мене дари
 Очі мої карі.
 Молодую мою силу
 Багаті купили;
 Може, й дівчину без мене
 З іншим заручили..
 Навчи ж мене, моя доле,
 Гуляти навчи".

Та й заплакав сіромаха,
 Степом ідучи.
 Ой застогнав сивий пугач
 В степу на могилі,
 Зажурились чумаченьки,
 Тяжко зажурились.
 „Благослови, отамане,
 Коло села стати,
 Та понесем товариша
 В село причащати".
 Сповідали, причащали
 Й ворожки питали, -
 Не допомгло... з незціленим
 В дорогу рушали.
 Чи то праця задавила
 Молодую силу,
 Чи то нудьга невсипуща
 Його з ніг звалила.
 Чи то люди поробили

що в його вкрадено гроші, які він був сховав на возі. “Еге, бо ти дурень – відповів йому товариш. – Ти б так зробив як я!” – і показав, що він сховав гроші за пазуху; але, не знайшовши їх там, почав шукати за халявами, потім – у шароварах, примовляючи: “Ти б так зробив, як я!” Виявилося, що й у нього вкрали гроші [7, 22].

* * *

Їхали чумаки до Криму по сіль і побачили на дорозі величезний камінь, завбільшки із скелю, а на камені напис: “Як перевернеш, то побачиш...”. Почали вони його підіймати. Цілий день провозились. Кінець-кінцем зачорніли таємничі слова: “А що, чи важко було?” [35, 17].

Воли та чумацька мажа

(малюнок взято із журналу “Чумацький шлях”. – 2004. – №1. – С. 21)

* * *

Зайшли два чумаки до корчми. Посідали. Замовили горілку, п'ють. У корчмі гучно грають музики. А в чумаків грошей катма.

– Чи ти, Петре, чуєш, – запитує чумак товариша, – як скрипка вимовляє: “Чим будете платити? Чим будете платити?”.

– Не біда, – відповіда Петро. – Ось прислухайся, що бубон каже: “Кожухами, кожухами” [35, 19].

- То ми ж ішли? – питає позивач.
- Ішли.
- Мені ж стало душно?
- Стало.
- Я ж тобі його віддав?
- Віддав.
- І ти ж його взяв?
- Узяв.
- То де ж він?
- Що?
- Кожух.
- Який?
- Що я тобі дав.
- Коли?

Обидва помовчали. Позивач починає знову:

- То ми ж ішли?
- Йшли.
- Мені ж стало душно?
- Стало.
- Я ж тобі його віддав?
- Віддав.
- І ти ж його взяв?
- Узяв.
- То де ж він?
- Що?
- Кожух.
- Який?
- Що я тобі дав.
- Коли?

І все знову починається словами: “То ми ж ішли?”. Чинювник закінчив тим, що покликав днювальних і відлупцював обох позовників [7, 23-24].

* * *

Одному чумакові товариш на ярмарку скаржився на те,

*Йому, молодому,
Що привезли його з Дону
На возі додому.
Благав бога, щоб дівчину...
Хоч село побачить.
Не доблагав... Поховали,
Ніхто й не заплаче? [40, 211-212].*

На початку XIX століття чимало кріпаків йшли в чумаки: поміщики їх радо відпускали, бо за кілька років кріпак приносив великий грошовий викуп (в середньому тисячу карбованців).

Торгова продукція чумаків

*То ж не маки, то – чумаки
Везуть рибу, все судаки, –
Та по три вози солі везуть,
По чотири риби женуть!*

З народної пісні

Чим же торгували чумаки, що перевозили? Головною (першою) метою всієї торгівлі, яку вели чумаки – була кримська сіль, без якої не могли обійтися в жодному господарстві. Тому не випадково вона стала найосновнішим торговим продуктом чумацького промислу.

Окрім солі, чумаки перевозили свіжу і в'ялену рибу, чужоземні товари (тканину, взуття, помаранчі, жіночі прикраси, дорогі вина тощо), віск, перетранспортовували збіжжя. Відомий народознавець Григорій Данилевський у 1856 році вказував також на те, що чумаки досить полюбили брати на продаж в дорогу сушені груші, яблука, для чого в їх обійсті були обладнані спеціальні сушарні, а також різноманітні вироби з дерева та глини. “Окрім фруктів, – наголошує Данилевський, – чумаки, вирушаючи в дорогу, вантажать на свої хури різні дерев'яні вироби, яких особли-

во бракує в усіх безлісих поселеннях на крайньому півдні, у херсонських і таврійських степах, у Землі Війська Донського й по Азовському прибережжю. Ці вироби продають наборг та за гроші знову лісові повіти Харківської і Полтавської гу-

**Чумацький Ромоданівський шлях.
С. Васильківський. 1901-1908 рр.**

берній, особливо ж по Дінцю й по Ворсклі. З дерев'яних виробів беруть: колеса, відра, осі, ярма, кухлі, баклагі для води, ложки, діжки й цілі складені частини воза.

А ще... відправляють із чумаками на Дон і далі глиняний гончарний посуд. А в інших, нарешті, місцях чумаки забирають горілку, мед, масло, сухарі, бакалійні товари та крам і у великій кількості від північних повітів Малоросії до південних портів – хліб, пшеницю, пшоно і лляне сім'я. Сіль вони передають у другі руки й виручають значно менший бариш. На півдні ж вони їдуть не завжди з вантажем, а частіше порожняком – через труднощі знайти весною вантаж під усі вози та через власну безтурботність. Не знаючи ціни хліба, льону, посуду і дерев'яних виробів на півдні, вони ризикують менше. Та іноді і по сіль їдуть, не знаючи того, чи заготовлена вона в достатній кількості на кримських озерах і лиманах і чи не доведеться чекати там, поки її добудуть, або навіть повернутися порожнем” [7, 58-59].

Анекдоти про чумаків

* * *

Якось їхали двоє чумаків на одному возі й вели собі розмову про землю, небо, кінець світу й домовиків.

– А скільки, друже, скажи мені, буде верств до неба?

Той витяг з рота люльку, подивився вгору, сплюнув і відповів:

– Верств, може, сім буде!

Співрозмовник також подивився.

– Ех, дурень, дурень! Де ж там сім верств, коли жодного шинку не видно?! Більше!.. [7, 22].

* * *

А спробуйте чумака про що-небудь допитати! Він відповідь вашими ж питаннями.

– Ти п'яний, бестіє? – питає його після якоїсь сутички біля корчми становий.

– Чого ж це я п'яний?

– Та видно ж – он і на ногах не стоїш.

– Де ж я не стою?

– Та як же, он від тебе й горілкою тхне!

– Як тхне? Якою горілкою?

– Ну, та он же й інші кажуть, що ти пив!

– А нехай же тому й очі вилізуть, хто бачив, що я пив [7, 22-23].

* * *

Прийшли двоє чумаків судитися за кожух. А йшли вони з Перекопу з хурами й один другому дав у спеку на схов кожух, а той узяв його та й пропив у першому ж шинку, поки його приятель також лежав без ніг. Отож треба довести, що один у другого взяв кожуха і не віддав.

Віз ламається – чумак ума набирається, а як віл пристає, то ума нестає.

Коли віз ламається, людина розуму набирається.

Чумакові віз ламається, чумак ума набирається.

Як віз ламається, чумак ума набирається, а як віл пристає, то й ума нестає.

Як віз ламається, чумак ума набирається.

Як віл пристає, у чумака ума нестає.

Як віз ламається, то чоловік розуму набирається, а як кінь пристає, то розуму нестає.

Як у дорозі віз ламається, то чумак ума набирається, а як віл пристає, то в чумака ума нестає.

Степ (чумацький).

Степ без кінця, а коня попасти ніде.

Степ, поля! Розкіш моя!

Чхали, чхали та на степу й ночували [17; 24, 267; 26; 37].

Оранка волами. З картини художника М. Каразіна

Окрім вище зазначеного, чумаки привозили на продаж – “бараняче сало, тютюн, снасті, коноплі, російське полотно, дрова, точильні камені, вугілля, риб’ячий клей, а вивозили – грецькі та аккерманські вина, сушені плоди, олію, сало, сап’ян і сідла”, про це достеменно в 1788 році у своїх записах занотував французький консул при кримському ханові Пейсонель, який у 1760 році побував з ханом у районі Дніпра і бачив як там, в українських степах, проводять чумаки сухопутну торгівлю [7, 17].

З листування запорозьких старшин, що черпаємо з творів відомого українського історика та народознавця Аполлона Скальковського, досить прекрасно видно, що з Криму та Туреччини, люди, які займались чумацьким промислом вивозили ще зброю, свинець, кінську зброю та інші предмети, як от: “...для гетьмана соку лимонного і оливи, прованської олії; для гетьмана двох ослиць із лошатами, риби чотири короби. З Криму везли ще сірі смушки, для гетьмана “білих верблюдів”, шовкові тканини, особливо термоламу” [7, 17].

В середині XIX століття, коли солеторгівля скоротилася удвічі, чумаки за сезон (з квітня по жовтень) перевозили 60-80 млн. пудів різноманітних вантажів, у тому числі 25-40 млн. пудів хліба на експорт (близько 2/3 всього вивозу) [25, 507].

У 30-50-х роках XIX століття чумаки щорічно привозили на продаж 2,5-4 млн. пудів солі й 600-900 тисяч пудів риби. В такий спосіб чумацький промисел оживляв економічне життя тогочасної України [25, 507].

Прибуток від проданого товару чумаки здебільшого вкладали в транспорт: купували воли та вози. За кілька років чумак, що вийшов перший раз парою волів – мав уже до десяти пар, а потім збільшував їх іноді до ста пар.

Транспорт чумака

*І знов зариплять на закурених битих дорогах,
посуваючись валкою, широкобокі вози,
і вчувається знов*

*ремигання волів круторогих,
колихання колосся, розлоге відлуння грози.*

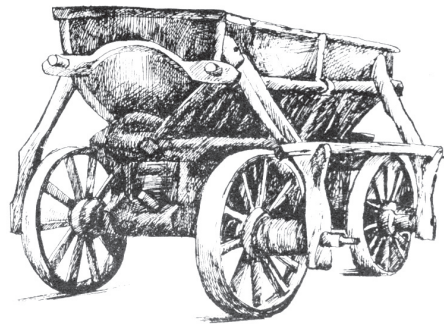
(Микола Бажан

З поеми „Нічні роздуми старого майстра“)

Характеризуючи різні сторони функціонування чумацтва, слід, безумовно, зосередити увагу на такому моменті, як транспорт чумака.

Для перевезень чумаки використовували важкі вози-мажі, запряжені волами. На пароволу мажу можна було вантажити до 60 пудів солі (за старими російськими мірами 1 пуд = 40 фунтам, тобто 16, 38 кг) [8].

Мажа – це чумацький віз, призначений для перевезення вантажів на великі відстані. Мажа мала глибокий сферичний кузов, який був пристосований для перевезення насипних вантажів (викладався лубом чи випалювався з липового кряжа). Для того, щоб збільшити рівновагу мажі і запобігти її перекиданню, використовувалися спеціальні розпорки-люшні. Нижнім кінцем люшні надягалися на осі, а їхні верхні кінці кріпилися до кузова. Крім того, мажа споряджалася мазницею з дьогтем для змащування осей та важницею – жердиною-важелем для підважування застряглою воза. Для транспортування мажі застосовувалися парні запряжки волів. Ван-

Чумацький віз (мажа)

Прислів'я та приказки про чумаків

Чумак.

А вже чумак дочумакувався – штанів нема, очкур увірвався.

Віз ламається, чумак ума набирається.

Вони не вчені, нічого не знають, чвалаями ходять, а бісів проводять.

Гола, як Теплинський ліс, де чумаків бере біс.

Деся чумаки ночували (пересолене).

Доля чумацька гірка і щастя щербате.

Кий у степу чумакам хазяїн.

На чумака й дерево похилилось.

Не хочеш козакувати – йди чумакувати.

Прийшла Покрова, сиди, чумаче, вдома.

То ж не мати - то чумаки, везуть рибу все судаки: ...то чумаки з Криму йдуть, рибу везуть.

Отак чумак дочумакувався.

Ой чумаче, чумаче, життя твоє собаче!

Чумак з сіллю перекинувся.

Чумак з возом перекинувся.

Чумак чумака таранею допіка, а сам у нього з воза витягує чабака.

“Чумаче, де твої гроші?” – “То в возі, то в перелозі”.

Щаслив чумак, коли воли добрії має, то і за підрад не гадає.

Як снасть ломиться, то чоловік строїться; а як віл пристає, то й здоров'я не стає.

Чумацький віз.

Вола звать у гості не мед пить – воду возить.

Волові роги не тяжкі.

Їде з гори – не гальмує,
 Йде під гору – не бичує;
 Де коршомка, там ночує,
 Де коршомка та новая,
 Де шинкарка молодая,
 “Шинкарочка молодая,
 Дай горілки, як давала:
 По сто рублів боргувала,
 А тисячу приписала, -
 Сірі воли даром взяла”.
 “Ой ти, чумак, ти, ледащо,
 Против воли анізащо,
 Против воли половії
 Ще й коники воронії;
 Против вози, против ярма,
 Ти ж дивився, що я гарна;
 Против ярма ще й важниці,
 Ти ж дивився, що в спідниці;
 Против воли ще й сорочку,
 Тепер сидиш у куточку
 Та виграєш у дудочку!”
 “Ой піду я на заводи,
 Візьму грошей на три годи
 Та й пороблю, побідую,
 Сірі воли покупую, –
 Як був чумак, так і буду!”.

(Чумацькі пісні взяті з книг: Героїчний епос українського народу. Хрестоматія. – К., 1993. – 432 с.; Історія України в народних думках та піснях. – К., 1993. – 271 с.; Наймитські та заробітчанські пісні. – К., 1975. – 576 с.; Народні пісні в записах Івана Франка. – К., 1981. – 336 с.; Народні пісні в записах Панаса Мирного та Івана Білика. – К., 1977. – 200 с.; Соціально-побутові пісні. – К., 1985. – 331 с.; Чумацькі пісні. – К., 1976).

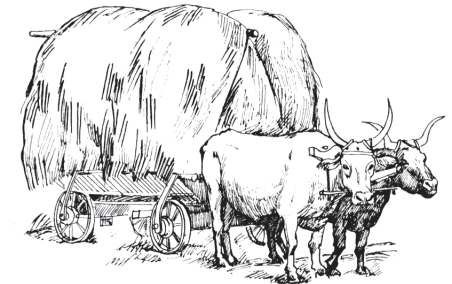
таж на мажі накривали просмоленою воловою шкірою [32, 303].

Воли – це була перша турбота чумака, адже без них чумацтво не мало ніякого сенсу, оскільки саме за допомогою виключно їх тяглової сили відбувалось перевезення чумаками товарів. У ті часи вони були незамінні у всій Малоросії і як робоча сила для хліборобства та перевезення вантажів, і як предмет торгівлі. Ніщо не могло зрівнятися тоді з витривалістю власне чумацьких волів.

Втрата під час подорожі навіть одного вола вважалась для чумака великим лихом:

Ой я, чумак нещасливий,
 Іду з корчми ледве живий,
 Воли мої поздихали,
 Воли ярмо поламали.
 Ой я таки піддержуся,
 Хоть під хуру, да наймуся.
 Чужі воли буду гнати,
 Та все-таки чумакувати! [31, 133-134].

Давайте лише собі уявимо, якою була сила чумацького вола, якщо він з ранньої весни до пізньої осені перевозив до 50–60 пудів вантажу на парному возі, проходячи за цей час у три кінці – у Крим або на Дон і назад – до 2000 верст (в ті часи 1 верста = 500 сажням, тобто нині – 1, 0668 км), і ще в проміжках по два, по три тижні тягнув плуга! [8]. Кожен, хто займався чумацьким промислом

Перевозка сіна волами

нічого не шкодували для своїх волів. Вони відшукували собі рослих, міцних і витривалих тварин. Народна мудрість так говорила про це: “Щаслив чумак, коли воли добрі має”. У деяких господарів було до десяти, двадцяти і тридцяти пар волів і всі різні – чорні, полові, сірі, рябі. Після п’ятнадцяти років добрих, а після дванадцяти і десяти гірших волів вибраковували і продавали на забій.

Перший сніг приковував чумака до місця. І саме з цієї пори в нього була одна думка – відгодувати волів на весну. Годував їх чумак сам, або ж віддавав на винокурню, на відгодівлю бардою (барда – це рідина, рештки від хлібного вина, що у вигляді киселю витікали у особливий чан щоденно в тогочасних винокурнях, і за допомогою якої гарно відгодувались чумацькі воли). Головне в цю пору року для чумака було прилаштувати волів на відгодівлю, а все інше йому було байдуже. Проте, звичайно, були і винятки. Не всі чумаки сиділи взимку без діла. Нахили до збільшення капіталу охоплювали декого і з їхнього брата. Були й такі, що тримали по тридцять пар волів для чумакування, та ними ж після повернення з дороги землю обробляли, тримаючи спеціально для сільськогосподарських робіт найманців. У таких чумаків і грошовий обіг був набагато більшим, та й кошти ішли в справу.

Чумацькі слободи

Насіяли, наорали, – та нікому жати:

Пішли наші чумаченьки по возах лежати.

З народної пісні

В тогочасній Україні існували навіть цілі чумацькі слободи, тобто такі поселення, де селяни переважно займалися чумацьким промислом, або як ще називали, візництвом. Ці чумацькі “гнізда”, як їх називали в ті часи, були відомі на півдні тогочасної України всі до одного. Оскільки тут чумацький промисел вели гуртом. У декого з них було від тридцяти до п’ятдесяти волів, а в декого при цьому в наймі

*Гей, він суду не розсудить,
З нас, бурлаків, гроші лупить
У свою користь.*

*Писарець маленький,
На личку бравенький,
Гей, він письма не розбере,
З нас, бурлаків, гроші дере,
Все по п’ять рублів.*

*Ранесенько встану,
В кишеню загляну, –
Нема грошей анічого.
Щоб купити було чого
На похміллячко.*

*Продам же я воли,
Продам же я вози,
Продам воли, продам вози,
Продам ярма і занози –
Все своє добро.*

*Продам же я й свитку
Та найму музику,
Буду пити та гуляти,
Свої краї забувати,
Додому не йти.*

Чорна хмара наступає

*Чорна хмара наступає,
Дрібен дощик накрапає...
Чумак ярма нариває,
Сірі воли запрягає
І в дорогу виїжджає.*

Ой світе ж мій ясний,
Світе ж мій красний,
Що ж я вродився нещасний!

Ой я чума́к нещасливий

Ой я чума́к нещасливий,
Іду з корчми ледве живий,
Воли мої поздихали,
Воли ярма поламали.
Ой я таки піддержуся,
Хоть під хуру, да наймуся.
Чужі воли буду гнати,
Та все-таки чумакувати!
Чума́к біду перебуде,
Жінка умре – сорок буде!
Нехай чума́к погуляє,
Хоч копійчини немає!
Ой пішов я на ярмарок,
Аж там стоїть юрма дівок.
Стоїть Ганна, Катерина
І Тетяна чорнобрива.
Нехай чума́к погуляє,
Хоч копійки і не має.

Як були ми на морі

Як були ми на морі,
То й гуляли доволі;
Тепер же ми не на волі:
Без білетів жить нам горе
В чужій стороні!

Отаман – голова
Нерозсудливая:

ще було і десятин 100 чи 200 землі, знята на відкуп винокурня, ліс, ділянка на винному відкупі, осіб тридцять робітників та ще й тисяч сто асигнаціями чистогану. У XVIII столітті на Україні були слободи, що налічували до 3000 і більше осіб чума́ків. В цих селах, як говорив сучасник,

Чумаки в дорозі. Малюнок С.В. Полякова

“не було жодного плуга й жодної борони”. По господарській частині чумаки цих слобод лише заготовляли сіно на зиму волам, а їх жінки доглядали корів та відгодовували птицю. Ці чумаки вважали за сором для себе виорати і засіяти хоча б одну десятину землі. Лише їх дружини скопували невеличкі клаптики землі, де саджали дині, кавуни та іншу городину. З кожним роком чумацтво цих слобод ставало все заможнішим і заможнішим, і дивилось на своє ремесло вже лише з точки зору прибутку. Багато з них переставали ходити в далеку дорогу, а натомість, утримували в рік від двадцяти до сорока наймитів, яких відправляли з возами в дорогу, і лише вдома підраховували свої прибутки.

В цьому напрямку втрачалась старовинна самобутність чумака, проте бізнесові справи у нього були на висоті. Як бачимо, чумацтво протягом століть видозмінювалось, змінювались його самобутні характер та принципи.

Чумацький промисел набув великого розмаху на Черкащині. Задихаючись від малоземелля, селяни цього краю шукали рятунку у відходництві. Особливо багато чумаків проживало в районах міст Звенигородки,

У Крим по сіль. З картини художника В. Радомського

Золотоноші, Лисянки, Чигирин. Розташоване на чумацькому шляху село Боровиця, що на Чигиринщині, у XVIII-XIX столітті було одним із значних осередків чумацтва на Україні.

В першій половині XIX століття численні чумацькі валки їздили до Криму по сіль з Вереміївки, Жовнина, Васютинець (нині села Чорнобаївського району Черкаської області) та з села Гельмязева, що на Золотоніщині. За офіційними статистичними даними, лише в Золотоніському

Та отець і мати лає,
Тим нам талану немає?"

“Ой коли б ти добра жона,
То ти б сиділа удома,
Неділоньку читала,
А п'ятницю постила,
Щоб нам фортуна послужила!”

Ой фортуно ж, ти, небого,
Послужи ж мені немого!
Служилась у хазяйстві,
Та й служила у бурлацтві,
Ще й послужи у чумацтві!

Ой поздыхали ж сірі воли,
Попсувались нові вози!
Тепер я нещасний,
Додому вже не піду,
Бо там жінка на мою біду.

Ой не вернуса ж із дороги –
Будуть ся сміяти вороги,
Що всі чумаченьки
Тільки п'ють та гуляють,
А вже мене не призивають!

Ой вийду ж я на сю долину,
Погляну ж я в прогалину.
Там всі чумаченьки
Тільки п'ють та гуляють,
Тільки моє безталання!

Ой вийду ж я на ту гороньку,
Погляну ж я по світоньку,

*Куди не глянь – кругом бідний,
Кругом сиротина.*

*Та вдарився чумаченько
Об поли руками:
“Та доле ж моя, щастя моє,
Горе мені з вами!*

*Уродила мене мати
В зеленій діброві,
Дала мені стан високий
І чорнії брови.*

*Та було б тобі, моя мати,
Цих брів не давати,
Було б тобі, моя мати,
Щастя й долю дати”.*

Ой пішов чумак у дорогу

*Ой пішов чумак у дорогу!
За ним жінка у погоню:
Вози завертає,
Та й воли випрягає,
Ще й серденьком називає!..*

*“Вернися, чумаче, додому!
Вернися, чумаче, додому!
Отець, мати лає
Й тяжко проклинає,
Таки тобі фортуна не служить!*

*Та вернися, милий, додому!
Та плачуть діти за тобою,
Малі діти плачуть,*

повіті на початку минулого століття було зареєстровано 2443 чумацьких фур.

Саме з цих повітів Черкащини рухались на Одесу та Херсон чумацькі валки перевозячи туди пшеницю.

Як свідчить А.В. Богданович в “Сборнике сведений Полтавской губернии в 1872 году”, ярову пшеницю і гречку вивозили по Дніпру в Кременчук, а звідти в Одесу і Херсон.

Наявні в нашому розпорядженні історичні документи є цьому переконливим свідченням: “В уезде багатую статью промышленности составляет чумакування в Крым, на Дон и в Астрахань за рыбой и солью. Особенно занимаются этим в селах Еремеевке, Жовнине, Васютинцах, Глемязове и других побережных селах. Это чумачество завело в уезде торговою и сельскую промышленность и в нем считается 11 местечек, в которых бывають воскресные торги” [27,134-135].

В середині XIX століття, коли солеторгівля скоротилася удвічі, чумаки за сезон перевозили 60-80 млн. пудів хліба, 2,5 млн. пудів солі й 600-900 тисяч пудів риби [25, 507]. В такий спосіб чумацький промисел оживляв економічне життя в Україні. Хоч чумацтво по всій Україні поступово занепадало, на Лівобережній Черкащині, зокрема на Золотоніщині, воно ще тривалий час було одним з основних промислів. Чумакуванням у цьому краї займалися здебільшого козаки і селяни, рідше міщани і кріпаки.

Останнім чумаком Золотоніщини був Федір Мигаль, житель села Вереміївка. Описав його художник Опанас Сластьон, який в 1878 році розом з художником Порфірієм Мартиновичем і Оленою Пчілкою побували у Вереміївці.

Чоловіки на Золотоніщині, за свідченнями вище названих осіб, носили довгі запорізькі чуби, вбиралися в старовинні сині жупани з вишитими, монашками із сусіднього монастиря закаврашами та срібними різнофігурними фібулями – застілками. Гостюючи у чумака Федора

Мигалья, П. Мартинович і О. Пчілка стали свідками його розповіді про останніх чумаків Вереміївки, яких наприкінці 70-х років XIX століття залишилося три. За описом П. Мартиновича “Федір Мигаль був високий, поважний, красивий дід років за шістьдесят, з орлиним поглядом з-під

Чумаки в дорозі (Біля колодязя). К. Трутовський. 1892 р.

густих, широких чорних брів, з чорними вусами і чорною, що вже взялася подекуди сріблом чуприною, яку він закручував за вухо. Чуприна була довша ніж до пояса, але Мигаль прощатися з нею не поспішав тому, що вона нагадувала про роки чумацтва” [30].

Чумакування, як промисел, в ті часи було нелегким з багатьох причин: примітивна техніка далекого транспортування, невпорядкованість шляхів і небезпечна дорога, бо мандрівників усюди вичікували розбійники-грабіжники, аби пожитися добром чумака. До того ж, його всюди підстерігали хвороби і найжахливіша з них – чума.

Ой помер чумака та й в чужій стороні

Ой помер чумака та й в чужій стороні,
 Просив чумака за своїх товаришів – за сивії воли:
 “Ой ви, чумаки, ой ви, бурлаки, ой ви, браття мої!
 Як будете воли попасати, то попасіть і мої!”
 Ох тії чумаки свої воли пасуть,
 А вже того сіроми та й ярмами трясуть.
 “Ох ви, чумаки, ох ви, бурлаки, ох ви, браття мої!
 Як будете воли напувати, то напійте і мої!”
 Ой тії чумаки свої воли поють,
 А вже того бідного сіроми у ярмах режуть.
 “Ой ви, чумаки, ой ви, бурлаки, ой ви, браття мої!
 Як будете вози помазати, то помажете і мої”.
 Ой тії чумаки да свої вози мажуть,
 А вже того бідного сіроми та й немазані йдуть.
 “Ой ви, чумаки, ой ви, бурлаки, ой ви, браття мої!
 Як будете воли бичувати, то забичуйте і мої!”
 Ох і тії чумаки свої воли бичують,
 А вже того бідного сіроми та й по парі муцюють.
 Ой не вийшли воли до половини гори,
 Попадали на оба коліна та жалібно заревіли.
 Вернулись чумаки з ремінними батогами:
 “Гей, гей, воли половії, хоч ви лопайтеся йому!”
 Ой не вийшли ще трохи до гори,
 Попадали на коліна та й хазяїна згадали.

Та іде чумака, іде бурлак

Та іде чумака, іде бурлак
 Из Дону додому,
 Та везе рибку талавірку
 На продаж додому.

Та в його штани полатані,
 Подрана свитина,

Ой продай, продай мені в'язку сіна,
 Бо худоба три дні не їла".
 "Ой я не буду та й тобі, чумаче,
 Та на в'язку продавати,
 А запрягай воли та затягай вози,
 Буду зиму зимувати".
 "Ой як будеш, молодий хазяїн,
 Мене зиму зимувати,
 То ти захочеш, молодий хазяїн,
 Сиві воли в мене взяти".
 "Ой я не схочу та й в тебе, чумаче,
 Сиві воли твої взяти, –
 Ой лиш як будеш в чужий край їхати,
 Треба в карман грошей брати".

Та йдуть воли дорогою

Та йдуть воли дорогою, та все бедратії,
 А за ними чумаченьки, та все жонатії;
 Та йдуть воли дорогою, та все круторогі,
 А за ними чумаченьки, та все чорноброві;
 Та йдуть воли дорогою, та все половії,
 А за ними чумаченьки, та все молодії;
 Та йдуть воли дорогою, бички невеличкі,
 А за ними чумаченьки малі-невеличкі.
 Воли ревуть, води не п'ють, дороженьку чують;
 Ой десь наші чумаченьки під Кримом ночують.
 Ой у степу край дорозі розсіяно жито –
 Ой десь того чумаченька під Кримом убито,
 Зеленою оливою оченьки залито,
 Червоною китаїкою головоньку вкрито.
 Молодая дівчинонька теє жито жала,
 Та й підняла китаєчку, та й поцілувала.
 Бодай же ви, чумаченьки, у Крим не ходили,
 Щоб ви свому отцю й неньці жалю не робили.

Чумацькі шляхи

Що по горах сніги лежать,
 По долинах води стоять,
 По підгір'ю маки цвітуть,
 Битим шляхом чумаки ідуть.

З народної пісні

Сучасні дороги далеко прогресивніші, та і сполучення між різними кінцями України набагато якісніше, ані ж те, яке було в роки чумакування. Проте, незважаючи на це, чумаки пересувались відомими на той час чумацькими шляхами. Що ж це за шлях такий – чумацький?

Чумацький шлях – це торгово-візницький шлях, яким чумаки в XVI-XIX століттях возили сіль з Чорноморського узбережжя Криму, а з України – хліб та інші сільськогосподарські продукти. Пролягав по лівому березі Дніпра через запорозькі степи до Перекопу, а звідти – у Крим.

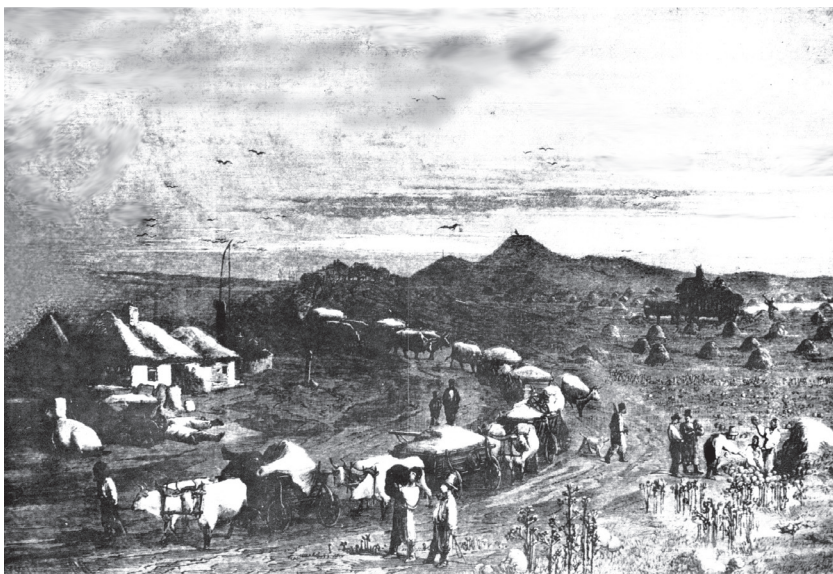

У мандрівку. Малюнок С.В. Полякова

Втратив своє значення в 70-80-х роках XIX століття у зв'язку з розвитком залізниць і річкового транспорту та припинення чумацького промислу [8, 1066].

Ось що говорив про чумацькі шляхи в 1856 році згада-

ний вже нами Г. Данилевський: “Доріг не було, oprіч битих шляхів, якими йшли каравани по сіль у Крим, по рибу на Дон і в Запоріжжя з хлібом і товарами до Очакова. Цю дорогу через небезпеки, що супроводжували мандрівників, називали в Польщі Чорним шляхом, а в простонародді – Шпаковим, на честь першого отамана-провідника Шпака,

Степ. Малюнок М. Микешина. Середина XIX ст.

який умів водити чумацькі валки чудовими долинами і поблизу води, не заходячи в села й не наражаючи чумаків на небезпеку в безлюдних степах. Вона, починаючись від Волині, доходить до Умані, а звідти таємними стежками, глибокими ярами й берегами степових річок сягала спершу до Балти, а потім до Ольвіополя й, нарешті, до Микитиної переправи на Дніпрі.

Другий торговий шлях у степах називали Муравською дорогою. Пробравшись верхів'ями Ворскли до верхів'їв річки Берестоватої, що впадає в Самару, тягнеться він на

*Було не вити гнізда у лужечку,
Було звити гніздо у гаєчку,
Було вити гніздо у гаєчку,
На високім дереві, на вершечку.
Ніхто того дерева не зрубає,
Ніхто твоїх діток не спужає”.
“Звив низенько – дівчата забрали,
Звив високо – хлопці підрубали,
Звив у лузі – і там пропадає,
Ніхто щастя-долі не вгадає”.*

Їхав чумак та у Крим за сіллю

*Їхав чумак та у Крим за сіллю
Та став воли попасати;
Ой косе сіно молодий хазяїн
Та став косу заправляти.
“Помагай біг, молодий хазяїн,
Гей, нащо ж ти сіно косиш?”
“Ой як прийде зима – лютая година,
То худоба їсти схоче”.
Ой сидить собі молодий хазяїн
Та у сопілочку грає,
А той бідний чумак з своїми волами
В чужім краю пропадає.
Унав сніжок, та на переліжок –
Нігде воли попасати:
Бере бідний чумак батіг та налігач
Та йде сіна купувати.
“Ой день добрий, молодий хазяїн,
Ой ти у сопілочку граєш,
А я прийшов в тебе сіна купувати,
А ти мене й не питаєш!
Прийшла зима – лютая година,
Перелого снігом забілили...”*

“А в нас не сіль, а в нас не сіль, а в нас озерниця!”
 Полюбила чорнявая чумаченька Гриця!
 Вона солі не купила, жалю наробила:
 “Чому в тебе, чумаченьку, сорочка не біла?”
 “Не випере сестра моя, не випере мати;
 А далеко од дівчини, щоб сорочку прати”.
 “Перебреду дві річеньки, половину ставу
 Та й виперу чумакові сорочку на славу”.
 Сидить Гриць на важниці, тяженько вздыхає,
 А до його чорнявая лестю упадає.
 “Хоч упадай не упадай, несуджений друже!
 Як піду я у Крим по сіль, будеш плакати дуже!
 Не так у Крим, не так у Крим, як за тую Десну...
 Рости, рости, дівчинонько, на другу весну”.
 Росла, росла дівчинонька та й на порі стала;
 Ждала, ждала чумаченька та й плакати стала!
 Хилилися густі лози, відкіль вітер віє;
 Дивилися карі очі, чи чумак не їде.
 Хилилися густі лози, та вже перестали;
 Дивилися карі очі та й плакати стали!

Їхали чумаки та із України

Їхали чумаки та із України,
 Стали попасати та на край долини.
 Викресали вогонь та й до ружини,
 Розпустили пожар та й по долині.
 Розпустили пожар та й по долині,
 Солов'єві діти попалили.
 “Зозуленько сива, сестро моя,
 Пропали діточки, пропав же я”.
 Зозулечка з гаю вилітає,
 Соловейка братом називає:
 “Чи я тобі, брате, не казала,
 Чи я ж твому серцю не прияла?”

південь, через майже всі запорозькі паланки до кордону, або річки Кінські Води, і відразу ж переходить на кримський бік” [7, 14].

Найважливіші чумацькі шляхи проходили через Харків, Полтаву, Ромни, Кременчук, Катеринослав, Одесу, Балту та інші пункти [10, 111].

Одним із найвідоміших чумацьких шляхів був Ромоданівський. Це старовинний торговельний шлях. Довжина його 207 км. Проходив Ромоданівський шлях Лівобережною Україною з півночі на південь через Ромни, Лохвицю, Лубни, Кременчук. Цей шлях був частиною великого шляху з Росії до Криму. Характерною особливістю Ромоданівського шляху була порівняно не велика кількість переправ через річки; він минав піщані місця і великі населені пункти. До побудови залізниць у 1860-80-і роки Ромоданівський шлях був одним з найважливіших шляхів, по якому чумаки Лівобережжя ходили до Криму по сіль [32, 430].

Торгові шляхи пролягали не тільки через українські землі; чумацькі валки їздили в Білорусію, Молдову, Польщу, Московщину, Північний Кавказ, на Дон та Кубань і навіть у Скандинавські країни. Є свідчення про те, що комендант польського містечка Торговиці Яків Квяткевич у 1769 році просив кошового отамана дозволити запорожцям прибути в останню Пречисту на ярмарок. “Дозвольте запорожцям, – писав він, – з кіньми, волами, сіллю, рибою та іншими товарами приїхати, на все буде добрий продаж, і я їм буду в усьому сприяти...” [6, 7]. Як засвідчують історичні джерела, щороку із Запорожжя до Польщі вирушало близько 1000 волових возів [6, 7].

Красномовний і такий факт: татари хоч і нападали на чумаків, але також були зацікавлені в чумацькому промислі. Як тільки наставав сезон заготівлі солі, урядовці кримського хана самі запрошували чумаків. 25 червня 1764 року Баба-Іман писав до кошового отамана Запорозької Січі: “Благодарение Богу, его Святым произволением, сего году,

уже vystoianіє своє сделавъ, соль произошла изобильно противу прошедшаго году: как обычай съла хорошо. Да притом же воды и травы у нас въ Крыму, также и на пути вездь изобильно, такъ что очень спокойно нынѣ для чумаковъ, а для скота кормов достанеть... Причемъ прошу въ незамедленіи чумаковъ присылать за солью” [6, 7].

Наприкінці цього розділу книги, наведемо одне із народних повір'їв про походження Чумацького Шляху:

Чумацький Шлях. Животис на склі І. Сколоздри. 1894 р.

“Украв циган костриці з копалень, зв’язав в’язку та й поніс, як він ніс кострицю, вона трусилася і падала”. Чумацький Шлях вважали дорогою в Єрусалим. Хто лише іде до Єрусалима, мусить обрати для себе дороговказом Чумацький Шлях, і ніколи не зіб’ється на манівці. В Єрусалимі Чумацький Шлях і закінчується. На тому

Да біжи, хлопку, біжи, малий,
У город Варшаву,
Да давай, хлопку, да давай, маленький,
Усім панам знати,
Та чи не дадуть громадоньці
Волів відшукати!”
Всі дзвони дзвонили,
Вражих синів бусурманів
З волами ловили.
Через теє наша артіль славна,
Що крутії гори,
Що туди ішли у жупанах,
Відтіль прийшли голі.
Через теє наша артіль славна,
Що гори та піски,
Що туди ішли у сап’янях,
Відтіль прийшли пішки!
Через теє наша артіль славна,
Що кривії коси,
Що туди йшли у сап’янях,
Відтіль пішли босі.
Через теє наша артіль славна,
Що гори та піски,
Що туди гнали по п’ять возів, –
Відтіль прийшли пішки.

Із-за гори, із-за кручі риплять вози йдучи

Із-за гори, із-за кручі риплять, вози йдучи;
Попереду чумаченько курить люльку йдучи.
Риплять вози, бряжчать ярма, воли ремигають...
Із’їхали чумаченьки на Волженське поле;
Наважили чумаченьки та три вози солі.
Ой і стали чумаченьки волів напувати;
Ой і прийшла чорнявая солі купувати.

Коли тобі за їми
Сльози проливати.
Ой гук, мати, гук!
Усі пішли, усі пішли,
Усі пішли в Луг.
Ідуть та гудуть,
Мед-вино п'ють.
Ой гук, мати, гук!
Вони ж вино п'ють,
П'ють та гудуть,
А на них, на чумаченьків,
Вороги ідуть.
Ой гук, мати, гук!
Веселися, матінко,
З Лугу чумаки йдуть,
Що й срібла, що й злата
Тобі-то везуть.

Да чумаченьки запили, загуляли

Да чумаченьки запили, загуляли
Да чотири неділеньки не просиплялись.
А на п'яту та неділеньку
Стали просипляться,
Та стали просипляться,
Стали й оглядатся.
Та й огляділись да чумаченьки
В неділеньку вранці,
Що волів нема в балці:
Вражі сини бусурмани
Волів позаймали,
Та куди ж наші воли гнали, –
Та полягли трави.
“Да сідлай, хлопку, сідлай, малий,
Коня вороного,

шляху протікає ріка Дунай, про яку склалося прислів'я: “Пішов на Дунай, та й додому не думай”. Через Дунай-річку ведуть полотняні мости, які озиваються, коли хтось хоче перейти або переїхати на інший бік. Мости ці кожен завдовжки у п'ять верст. Чумацький Шлях вважали також Божою дорогою, якою Всевишній ходить або їздить на колісниці; дорогою, що вказує птахам шлях у вирій; дорогою, яка веде душі померлих на небо; дорогою, одна половина якої (до перетину посередині) веде в рай, а друга – в пекло. Врешті-решт, у деяких місцевостях Чумацький Шлях вважали ще дорогою, яка означає, що стільки має народитися людей на землі, скільки на цій дорозі зірок, перш ніж настане кінець світу [3, 596].

Чумацька подорож: звичаї та обряди

За Києвом та за Дніпром,
Попід темним гаєм,
Ідуть шляхом чумаченьки
Пугача співають.
(Тарас Шевченко.
З поеми “Катерина”)

Заняття чумакуванням було нелегким. Адже відправляючись у далеку дорогу, чумак, як і козак не знав чи повернеться, чи загине. Тому, чумаки брали в дорогу з собою спис, шаблю, так як добра половина дороги пролягала ногайськими степами, де зустріч із татарами була неминучою.

Чумацтво передавалось як спадкове ремесло від діда до батька, від батька до сина.

На особливу увагу заслуговує побутове життя торговців-чумаків. На Чорнобаївщині, зокрема у селі Вереміївці, збереглося багато розповідей про життя і звичаї чумаків.

Ось як розповідає про специфіку чумацького життя краєзнавець Чорнобаївщини Олексій Степанович Бондар: “Проводи і зустріч чумаків – подія всього села чи кутка. Попро-

Чумаки під час дощу. Малюнок С.В. Полякова

щавшись, вони вирушали в дорогу. Кожен супроводив 4-8 пар волів. Попереду валки, в якій нараховувалось 42 вози, їхав її отаман. На його возі був і півень, який служив чумакам за годинник.

Отамана обирали чумаки з поміж себе. Він був найдосвідченіший, розумний і вольовий. Його розпорядження було законом для кожного члена валки, хоч у всіх важливих питаннях він радився з товаришами.

Все життя чумаків під час походу підлягало суровому розпорядку. Отаман показував шлях валці, піднімав її в дорогу, зупиняв на відпочинок, призначав сторожів, розбирав сварки між чумаками, запобігав нападу степових чужинців. Для безпеки в дорозі члени валки мали зброю, а гроші і коштовності ховали в тайники” [15].

Ой у полі могила

Ой у полі могила,
По Дону, на могилі ялина.
Там чумаки стояли,
По Дону, стали ялину рубать.
Стали ялину рубать,
По Дону, жаркі й огні розкладать,
Жаркі й огні розкладать,
По Дону, вечірнюку готувать,
Вечірнюку готувать,
По Дону, по вечері спать лягать.
Всі чумаки поснули,
По Дону, тільки один та й не спить,
Тільки один та й не спить,
По Дону, сивим конем об'їздить.
А вставайте, годі спать,
По Дону, пора ярма наливать,
Пора ярма наливать,
По Дону, сиві воли запрягать,
Сиві воли запрягать,
По Дону, в Крим-дорогу поганяють,
Мажі солі набирать,
По Дону, на Вкраїну повертать.

Ой гук, мати, гук!

Ой гук, мати, гук!
Та весела ж доріженька,
Де чумаки йдуть,
Під білою березою
Мед-вино п'ють.
Ой гук, мати, гук!
Було в тебе три сини, мати,
Було б лучче їх не мати,

За ним, за ним дівчинонька
 Слізеньками й умивається.
 “Ой перестань, чумаченьку,
 На пужално й упиратися,
 Нехай же я перестану
 Слізеньками й умиватися”.
 “Ой як мені, дівчинонько,
 На пужално й не спиратися:
 Пішли воли, пішли вози, –
 Треба ж мені поспішатися!”
 Ой вишенька-черешенька
 З-під кореня похилилася;
 Дурна дівка, глуповата,
 За чумаком зажурилася.
 Ой вишенька-черешенька
 З-під кореня та й гладесенька;
 Кажуть люди: “Чумак іде”, –
 А дівчина вже й радесенька:
 Потоптала черевички,
 На дорогу вибігаючи;
 Виплакала карі очі,
 Чумаченька виглядаючи.
 “Ой чи тобі листа слати,
 Чи так наказати,
 А чи коника сідлати,
 Чи самому та й поїхати?”
 “Ой дам тобі, чумаченьку,
 На рукава й полотенечка,
 Ой не пиши, не наказуй
 Да не суши мого сердечка!
 Ой вийду я на гіроньку
 Да гляну я в долиноньку,
 Там мій милий воли пасе
 Да й заболів на голівоньку!”

Постійна небезпека, яка загрожувала чумакам, змушувала їх до чіткої організації, суворої дисципліни і озброєння. Озброєні ватаги чумаків налічували до 100 і більше маж. Таке об'єднання мало назву чумацької валки, якою керував обраний чумаками ватаг (отаман). Його мажа завжди рухалась першою, інколи фарбувалася в зелений колір і прикрашалася стрічками та квітами. Отаман, з часу його обрання, чіпляв на шапку червону стрічку, і всі, без винятку, корилися його наказам. Всякий відступ від прийнятих у чумацькому середовищі моральних правил, досить суворо карався. Отаман вів валки до Криму і назад, організував оборону, коли нападали татари чи розбійники.

“Та вже ж весна,
 та вже ж красна.
 Із стріх вода капле:
 Ой, вже ж тобі, чумаченьку,
 мандрівочка пахне”.

Весною, переважно в квітні, коли вже було полагодже-

В дорозі. Малюнок С.В. Полякова

Чумацький півець. Малюнок С.В. Полякова

но мажі й відгодовано волів, чумаки збиралися в першу мандрівку. Рушали чумаки в дорогу весною, а восени повертались назад.

*Задумали чумаки в дорогу,
Покупили собі вози нові,
Покупили воли полові,
Покупили ярма кленові,
Поробили занози дубові...[14, 248].*

Нерідко процес підготовки до мандрівки тривав кілька днів, про що мовиться в одній з чумацьких пісень:

*Гей, ішли наші чумаки в дорогу,
Ішли наші чумаки в дорогу.
Гей, в понеділок ярма парували,
В понеділок ярма парували.
Гей, у вівторок вози підчиняли,*

*Щоб забула по милому тужити.
“Ой як мені не тужити,
Що вже ж мені повік не нажити;
Ой як мені не ридати,
Що вже ж його повік не видати”.*

Ой зажурився соколونько

*Ой зажурився соколонько:
“Бідна моя головонько,
Що я рано з мержів злетів!”
Ще й по горах сніги лежать,
По долинах води стоять,
Та по дорогах річки течуть,
Понад шляхом маки цвітуть.
То ж не маки, то – чумаки
Везуть рибу, все судаки, –
Та по три вози солі везуть,
По чотири риби женуть!
“Та не жур мене, стара нене,
Бо я журбу і сам знаю, –
Бо я журбу і сам знаю:
Посилає пан до Дунаю,
А я Дунаю й сам не знаю –
Ой не пив води дунайської,
Не їв каші чумацької”.*

Через греблю вода рине

*Через греблю вода рине,
Там дівчина й умивається;
Ой там чумак молоденький
У дорогу й вибирається.
Іде чумак дорогою,
На пужално й упирається;*

Весна красна наступає, із стріх вода капле

Весна красна наступає, із стріх вода капле:
 Уже нашим чумаченькам шлях-дорожка пахне.
 Насіяли, наорали, – та нікому жати:
 Пішли наші чумаченьки по возах лежати.
 “Вчора була суботонька, сьогодні – неділя,
 Чом на тобі, чумаченьку, сорочка не біла?”
 “Якби в мене, дівчинонько, матуся рідненька,
 Була б в мене щонеділі сорочка біленька!”
 “Піди, піди, моя мати, у Суми до торгу,
 Купи, купи, моя мати, за три копи голку,
 За другого золотого – червоного шовку,
 За третього рублевика – мальовані п’яльця:
 Я вишию, вималюю чумакові рукавця”.
 Шовком шила, шовком шила, золотом рубила, –
 Задля того чумаченька, що вірно любила.
 В неділеньку ранесенько, та ще до схід сонця,
 Ой плакала дівчинонька, сидючи в віконця:
 “Чому мене, моя мати, рано не збудила,
 А як тая чумачина з села виїздила?”
 “Тим я тебе, моя дочко, рано не збудила,
 Попереду твоїй миленький, – щоб ти не тужила”.
 “Ти думаєш, моя мати, що я і не плачу?
 За дрібними слізеньками світонька не бачу.
 Ти думаєш, моя мати, що я й не журюся?
 Як вийду я за ворота – від вітру валюся”.

Ой поїхав чумак у дорогу

Ой поїхав чумак у дорогу
 Та покинув три колоси в стозі:
 Первий колос – дітей годувати,
 Другий колос – челядь приймати,
 Третій колос – караван курити,

У вівторок вози підчиняли.
 Гей, а в середу воли годували,
 А в середу воли годували.
 Гей, а в четвер воли напували,
 А в четвер воли напували.
 Гей, а в п’ятницю з родом прощались,
 А в п’ятницю з родом прощались.
 Гей, а в суботу молилися Богу,
 А в суботу молилися Богу.
 Гей, а в неділю рушили в дорогу,
 А в неділю рушили в дорогу.
 Гей, а з неділі прийшли до перевозу,
 А з неділі прийшли до перевозу [31, 81].

Аби ніхто не перейшов чумакам дороги, недільного досвітку вони гуртом збиралися на леваді за селом і вирушали в дорогу. З собою, як правило, брали зброю, оскільки на них постійно нападали татари. При зустрічі з чужинцями мандрівники робили з маж кругову оборону, так робили і на перепочинках. Чумацькі валки вважалися напіввійськовим об’єднанням.

Не раз на чумаків нападали в дорозі всякі грабіжники.

Гей, із-за гори та із-за крутої,
 Гей, чорна хмара наступає,
 А з тієї та чорної хмари
 Дрібен дощик накрапає.
 – Гей, ой ви, хлопці, превдали молодці,
 Ой де будемо ночувати?
 – Гей, в чистім полі, в широкім роздоллі
 Будем табором стояти.
 Гей, ой високо ясне сонце сходить,
 Гей, а низенько заходить,
 Наш отаман по табору ходить,
 Гей, білі рученьки ломить.

Наш отаман ходить між возами,
 Гей, обливається сльозами.
 Гей, ой з-за гаю, з-за темного гаю,
 Гей, сорок бурлак виглядає,
 Гей, сорок бурлак виглядає,
 Гей, сорок бурлак, сорок ще й чотири,
 Гей, до табору привертають.
 Гей, наш отаман по табору ходить,
 Гей, та словесно говорить.
 – Гей, ви, хлопці, превдали молодці.
 Гей, ой беріте дрюки в руки,
 Гей, бийте бурлак, бийте ще в'яжіте,
 Гей, на нові вози кладіте;
 Та повезем у славу Полтаву,
 Гей, та зробимо собі славу:
 Гей, розбійників сорок ще й чотири,
 Гей, ми їх вчотирьох побили.
 Гей, ви, хлопці, превдали молодці,
 Гей, уставайте, вози мажте,
 Вози мажте, ярма наривайте,
 Гей, сірі воли запрягайте.
 Гей, хлопці встали, вози підмазали,
 Гей, чорні ярма понаривали;
 Гей, ідуть шляхом, нові вози риплять,
 Гей, сірі воли ремигають [14, 258].

Поки чумацька валка їхала землями, що належали Запорозькій Січі – чумаки були спокійні. Козаки охороняли дороги, валки, організували переправи через річки. Ось що говорить про це один з народних переказів, що дійшов до наших днів. “Колись степи були дикі, шляхів мало, та й то один од другого на 50-100 верст. По великих шляхах в Крим стояла запорозька сторожа, а по балках шлялась татарва та нагайва. Чумаки тоді ходили валками возів 100–200 і більше, щоб охотніше було.

Аніж тая другая?
 Из первою діти мав,
 Из другою розігнав. Гей!
 – Гей, та ідіть, діти, у найми,
 Та горе ж мені з вами.
 Та ходить батько по валу,
 Та кличе дітей помалу:
 – Та ідіть, діти, додому,
 Та горе ж мені одному. Гей!

Ой, горе тій чайці

Ой, горе тій чайці, чаєчці-небозі,
 Що вивела чаєняток при битій дорозі.

Ой, ішли чумаки, весело співали,
 І чаєчку ізігнали, чаєнят забрали.

А чаєчка в'ється, об дорогу б'ється,
 К сирій землі припадає, чумаків благає:

“Ой, ви, чумаченьки, ви ще молоденькі,
 Верніть моїх чаєняток, вони ще маленькі!”

“Ой, чаєчко наша, неправдонька ваша:
 Поварили чаєняток – добра була каша!”

“Бодай ви, чумаки, щастя не діждали,
 Що ви моїх дрібних діток із гнізда забрали!”

Бодай же ви, чумаки, на Дін не сходили,
 Що ви моїх дрібних діток в каші поварили!”

Ой не пугай, пугаченьку

– Ой не пугай, пугаченьку,
 В зелененькому байраченьку.
 – Ой як мені не пугати.
 Та загадали ліс рубати,
 Та ліс рубати, степ орати.
 Та степ орати, хліб сіяти.
 Та нігде сісти, одпочити,
 Та нігде собі гнізда звити.
 Та колись були байраченьки,
 Йа тепер стали чумаченьки;
 Та колись були ярки-балки,
 Йа тепер стали все шинкари.

Гей же, та біда мене ізсушила

Гей же, та біда мене ізсушила,
 Та біда мене зв'язила,
 Та по дорогах ходячи,
 Та три воли гонячи, гей.
 Гей, та помалу, волики, помалу,
 Та виведіть мене із яру.
 Та по лузі, волики, по лузі
 Та до шинкарочки Марусі, гей.
 Гей, а в шинкарочки Марусі
 Та збиралися вдовці,
 Та вони раду радили:
 Чи луччая рілля ранняя,
 Аніж тая пізня? Гей!
 Гей, що на ранній пшениця,
 А на пізній метлиця;
 Що на ранній женці жнуть,
 А на пізній пташки б'ють, гей.
 Гей, чи луччая жінка первая,

Оце іде валка, аж ось над шляхом стоїть ратище. Тут значить клади чумак харчі сторожі. Інший кладе хліба, сухарів, торбину борошна, пшона; інший сала, солі, цибулі, тарані. Покладуть і гайда собі.

Чумацька валка. І. Айвазовський. 1855 р.

Ідуть вони, коли ось знову ратище і уже серед шляху. Тут уже випрягай чумак і стій, бо напереді залягли турки або нагаяки. Пасуть чумаки волів, коли ось, як вітер, летять верхами запорожці. Запрягають тоді чумаки волів й ідуть, а попереду козаки. Верстов десять чи більше проїдуть, а там знову козаки. Тоді ці вертаються, а ті проводять чумака далі.

Чумаки, було, дають запорожцям і гроші, і могорич, а інші і вола на махан. Скот тоді був ніпочім. Кожний чумак брав про случай пар дві-три зайвих. Були такі чумаки, що не слухали сторожів: скинуть з дороги ратище і далі поганяють. За те їм і доставалось; або запорожці плечі нармагають, або татарва наб'є, а волів займе" [4].

Досить цікавими і самобутніми є звичаї чумаків. Перед відправленням в далеку дорогу, за старовинним звичаєм, вони обов'язково на передній віз брали півня. Його спочатку прив'язували за ногу, а потім він в дорозі освоювався і зовсім звикав до життя чумацького табору. У безлюдних степах ночами, коли чергові чумаки осторонь від дороги пасли волів, він своїм криком давав знати в темряві, де шукати вози.

За криком півня чумаки визначали години, коли ніч, коли північ і чи скоро світанок. За віруваннями багатьох чумаків, саме півень їх рятував від “придорожнього біса”. Іноді півні жили по десять-дванадцять років, здійснюючи щоліта по кілька тисячоверстових подорожей.

Бувало і досить часто, в Криму чумакам траплялась нещаслива пригода. Народна пісня “Ой чумаче, чумаче” є цьому переконливим підтвердженням:

*Ой чумаче, чумаче,
Життя твоє собаче!
Чом не сієш, не ореш,
Чом не рано з Криму йдеш?
Чом не рано з Криму йдеш,
Не всіх чумаків ведеш?
“Ой я сію, і орю,
І раненько з Криму йду,
І раненько з Криму йду,
І всіх чумаків веду.
Тільки нема одного –
Брата рідного мого:
Сталась йому причина –
Сіль головоньку розбила:
Поламались терези,
Сіль важучи на вози,
Там між трьома шляхами
Ой там яму копали,
Ой там яму копали –*

до багача: “буду чужі воли гнати, бо хочу чумакувати” [31, 9].

З пісень постає образ чумака як людини мужньої, витривалої, стійкої, вірної товариству, життєлюбної.

Як бачимо, у поетичному житті України чумаки в усюму посів місце козака. Значна кількість чумацьких пісень записана і на Черкащині, зокрема в Чорнобаївському районі. Серед багатьох з них найвідоміші слідуєчі: “Ой, не ходив чумаки сім рік по Дону”, “Ой, по горах сніги лежать”, “Добре було чумакувати”.

*Ой ревнули воли в мальованім ярмі, з Криму й ідучи
Поховали браття свого хазяїна, додому ідучи.
Та не буде знати свого чумаченька жона молода.
Тільки буде знати того чумаченька чужа сторона.
...Ой ревнули воли в мальованім ярмі –
сльоза сльозу пробива: та вже ж, миле браття,
нашого товариша на світі нема! [15].*

Що по горах сніги лежать

*Що по горах сніги лежать,
По долинах води стоять,
По підгір'ю маки цвітуть,
Битим шляхом чумаки ідуть.
Туман поле устилає,
Мати сина підмовляє:
– Вернись, сину, додомоньку,
Змию, зчешу головоньку.
– Ізмиї, мати, сама собі,
Не завдавай жалю мені:
Мені змиють дрібні дощі,
А розчешуть густі терни,
А розмають буйні вітри,
А висушить ясне сонце.*

ності. Для декого це був спосіб уникнути солдатчини чи панщини:

*Ой так мені краще жити:
На панщину не ходити,
Подушного не платити... [31, 9].*

Чимало пісень свідчить, що селянина примушували чумакувати бідність, непосильні податки:

*Не ходили б ми по тих дорогах,
Якби було чим оплатиться [31, 9].*

Історично правдиво відобразилося в піснях суспільне розшарування чумацтва. Серед чумаків були бідні й заможні, наймити і власники, що користувалися чужою працею. Про долю чумака-наймита, який виріс, “чужії вози мажучи та чужії воли пасучи”, є немало пісень.

Чумацький промисел сприяв посиленню лихварського прошарку, розвитку капіталістичних відносин. Нещастя в дорозі, падіж худоби спричинялися до розорення чумака, який ходив на своїх волах. “Що в Крим ішли із волами, назад – з батіжками”, “за плечима торбина, ще й латана свитина” – такий сумний кінець мандрівки, на яку покладалося стільки надій. Грабували чумака пани й орендарі, забираючи його загорьоване майно за несплату податків, за борги. “Ти будеш набирати, а я буду гроші забирати”, – таку плату за годівлю худоби вимагає багач від чумака, якого застала в дорозі зима. Поширений образ хитрої шинкарки, яка “на сто рублів боргувала, а тисячу приписала, – сірі воли даром взяла” [31, 8-9].

За буйною веселістю розгульних чумацьких пісень часто приховується горе – чумака іде в корчму “з журби ледве живий”. Втративши все, він не впадає у відчай, сподівається на краще, хоч лишається йому тільки одне – іти в найми

*Там чумака сховали .
Косить, хлопці, очерет, –
Кладіть волам наперед;
Косить, хлопці, комишу,
Та наварим кулешу,
Та вкинемо чабака, –
Та пом'янем чумака.
Ой зацвіте овесець,
Та заплаче сам отець
По синовій голові,
Що синова голова
В чужім краї полягла!
Ой зацвіте маківка,
Та заплаче матінка
По синовій голові,
Що синова голова
В чужім краї полягла!
Ой зацвітуть будяки,
Ой заплачуть братики
По братовій голові,
Що братова голова
В чужім краї полягла!
Ой зацвітуть суніці,
Та й заплачуть сестриці
По братовій голові,
Що братова голова
В чужім краї полягла!
Ой зацвітуть квіточки,
Та й заплачуть діточки
По батьковій голові,
Що батькова голова
В чужім краї полягла!
Ой зацвіте ожина,
Та й заплаче дружина
По милого голові,*

*Що милого голова в
Чужім краї полягла!* [14, 254-255].

Переступивши рубіж своїх рідних степів, на кримському боці чумаки ставали справжніми героями степу, жертвами посухи, голоду, спраги, своїх і чужих розбійників та утисків місцевих мурз і каймаків.

Своєрідною і неповторною є чумацька подорож. Вона насичена багатьма надзвичайно цікавими і своєрідними звичаями.

Селянське подвір'я. С. Васильківський. Бл. 1900 р.

Вирушаючи в дорогу, за традицією, чумаки брали лише дві сорочки. В одній він їхав в дорогу і, не скидаючи її жодного разу, в ній і повертався. Для захисту від дощу, пилу, різного роду зарази й мошки її одразу вимащували дьогтем, разом з шароварами, через що здаля чумаки нагадували стародавнього лицаря, закутого в панцир і в лати. А друга сорочка мала в собі багато зворушливого: її на чумака одягали лише в тому випадку, коли той помирав у дорозі.

В українського народу сорочка, особливо чоловіча – це сим-

ри в дорогу. Чумаки “покупили собі вози нові, поробили ярма кленові, поробили занози дубові...”. І ось чумацька валка в дорозі:

*Вози риплять, ярма бряччуть,
Сірі воли ремигають,
За ними йдуть молоді чумаки,
Батіжками махають* [31, 8].

Звичайними, “буденними” словами створюється зрима картина, навіть чути оте рипіння і бряччання завдяки багатому звукопису – алітерації на “р”.

Така мальовничість зображення взагалі властива для чумацьких пісень. У більшості творів вона поєднується з драматизмом ситуації, в які потрапляє чумаки: “вражі бусурмени” позаймали волів; несподівано напала орда – “порунала, посікла і у полон зайняла”; перекинули мажі із сіллю; застала в степу “зима – лихая година”; похворіли воли – і чумаки відстає від валки; нещасний випадок – “сіть голову розбила”; хвороба, смерть у дорозі тощо.

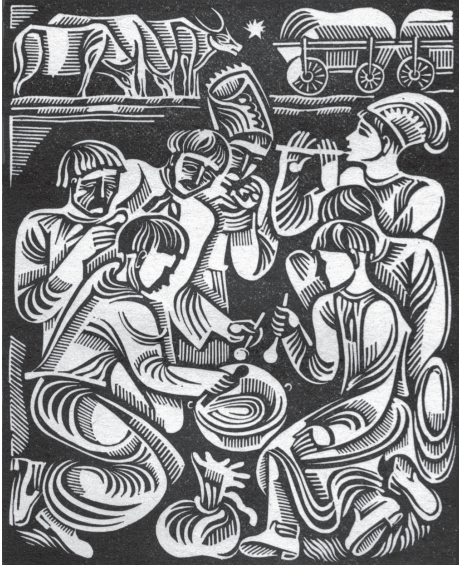
Пісні про сутички чумаків з охочими до легкої наживи розбійниками (“здобишниками”, “комишниками”) відзначаються героїчними мотивами. В них відчутні елементи епічного зображення. Відважні чумаки, взявши до рук “ваговії дрюки”, перемагають численну розбійницьку ватагу (“що їх сорок, сорок ще й чотири нас десяти не побили”). Чумацький отаман іноді виступає невразливим богатирем, “характерником” – срібний спис тільки згинається, вдарившись об його груди.

Особливим драматизмом перейняті численні пісні про смерть чумака в дорозі. Емоційною наснаженістю з ними можуть зрівнятися хіба що пісні про горе чайки, дітей якої чумаки поварили в каші.

Незважаючи на труднощі й злигодні далеких доріг, чумакування приваблювало багатьох відчуттям волі, незалеж-

ких пісень" сирени (міфічні істоти, верхня половина яких жіноча, а нижня – пташина або риб'яча (останніх іноді ототожнювали з русалками)) [3, 475].

Неповторним колоритом відзначаються чумацькі пісні. Своїм походженням, як і козацькі, вони сягають у далекі часи. Пісні

Чумацька трапеза.

Художник В. Перевальський

дають багатющий пізнавальний матеріал щодо соціальної і психологічної характеристики самого чумацтва, особливостей його промислу. Деякими своїми мотивами вони перегукуються з козацькими – в тій мірі, в якій виявляється схожість мандрівного життя козака й чумака (відірваність від домівки, труднощі й тривога походу чи далекої дороги, згуртованість тощо).

В чумацьких піснях багато самотнього і в ідейно-тематичному змісті, і в поетичній об-

разності. Вони завжди несуть на собі виразний відбиток тих обставин, за яких виникали, розкриваючи специфіку чумацького побуту навіть у деталях. Так, наприклад, тільки в чумацьких піснях поряд з традиційним постійним епітетом біла ручка зустрічається ручка-смоляночка, смоляна ручка; від розбійників чумаки відбиваються ваговими дрюками, під голови кладуть кленчасту важницю, у них мальовані вози, мережні ярма, тернові занози; чумакові, що помер у дорозі, роблять домовину з рогожі, яму копають приaticoю або сокирою, поминають кулішем, чабаком тощо.

Розважливо-спокійно лється пісенна розповідь про збо-

вол кохання і вірності. Особливе місце в житті чумака посідала сорочка. "Вишрати сорочку" – означає в чумацьких піснях полюбити чумака під час його мандрів навіть якщо він одружений. Характерно, що чумаки не дозволяють абикому "прати сорочку", хоч і пішла їй "сьома неділя". Таким чином, він зберігає вірність коханій, до якої має повернутися [3, 500].

Також чумаки, перед відправленням в дорогу, заряджав рушницю, діставав із воза списа, а на груди чіпляв у торбинці білет з казенною печаткою, підписом російського прикордонного чиновника і з перекладом ярлика турецькою мовою.

Як же ж відбувалась сама подорож? Ось як її описує згаданий вже нами Г.Данилевський. "Рано-вранці, години за три до сходу сонця, ватажок будить товаришів, вартові поять і запрягають волів, і валка зорює, тобто йде на зорі до нового привалу. Цей привал роблять уже тоді, коли сонце підбивається над землею в два дуби, тобто близько шостої або сьомої години. При цьому, поки воли відпочивають і пасуться, чумаки снідають. Опівдні другий привал і обід. Увечері, на зорі, вечерея, а за нею – нічліг і справжній випас волів. Взагалі чумаки за день намагаються пройти верст тридцять. Їдять дорогою пшоняну кашу з салом, хліб із сіллю, галушки, а з Дону назад – солону і в'ялену рибу. Звичай чумаків – у дорозі утримуватися в їжі. Волам набирають кращий корм на луках і толоках і кращий водопій. Минають ближні погані криниці заради дальших і кращих. Уникають дороги через солончаки, якими всякий лівий бік Дніпра до Сиваша, і трави, що зветься чихир. Від неї у волів з'являється кровотеча" [7, 69-70].

В далекій дорозі всього доводилося натерпітись чумакам. Підтвердженням цього є одна з народних пісень, записана відомим українським етнографом І.Я. Рудченком:

Ой загули чорні галенята

Та у темному лузі;

Болить, болить моя голівонька,

Ще й серденько в тузі.
 Розчешу я чорні кудрі,
 А ти, дівчино, русую косу...
 Виганяє чумака сірі воли
 Та на ранню росу:
 “Пасіться, сірі воли,
 Та будете воду пити!
 Лучче було хазяювати,
 Ніж по дорогах ходити:
 Хто дома хазяює,
 Той спить на білім ложі;
 Хто ходить по тих дорогах –
 На лютім морозі;
 Хто дома хазяює,
 Стелить постіленьку
 Білу-біленьку,
 В голови кладе подушечку
 Пуховую м'якеньку;
 Хто ходить по тих дорогах,
 Стелить постілоньку –
 Зеленую травцю,
 В голови кладе
 Безщасну важницю.
 Спить чумака нічку, спить другу,
 На третю треба встати:
 Прийде безчесна та варта,
 Тра її одстояти.
 І стукотить, і гримотить,
 І за комір вода ллється, –
 Поки прийдеш на той сопочивок,
 Превража вош нагризеться!..
 Ой в полі, в полі криниченька,
 В ній вода блищиться:
 Не ходили б ми по тих дорогах,
 Якби було чим оплатиться!..” [14, 251-252].

солі в Криму дорівнював в окремі роки 10-20 і більше мільйонів пудів на рік [23].

Після того, як чумаки приїздили до Перекопу, їх вишиковували у ряд. Чиновники перевіряли скільки могли взяти з собою чумацькі вози солі. Після цієї процедури видавали їм перепустки до озер, де у кагатах по цих перепустках чумакам видавали безкоштовно сіль. А гроші за сіль у чумаків брали лише тоді, коли вони проїздили через Перекопські ворота у місцевому управлінні. Досить часто біля цих воріт утворювалось штучне скупчення чумаків, що було не досить приємним для чумаків, оскільки і корм, і водопій для худоби в цей час суттєво піднімався в ціні. Тому чумаки намагались чимшвидше розплатитись і йти.

Багато чумаків, як ми вже зазначали вище, везли сіль просто додому, в міста та села. Але були і такі, які везли її до місць складування на Дніпрі. Звідти сіль водяним транспортом доправляли у західні губернії і в Польщу. Одним з найголовніших місць складування солі на Дніпрі був Крюків Посад, що знаходився у передмісті міста Кременчука [7, 83]. Саме це передмістя у червні-липні місяці було переповнене чумаками, які тут складували сіль, отримували хороші “баріші”, і нерідко, тут же все пропивали до останньої копійки.

Чумацькі пісні

Чумацькі пісні – це група ліричних та лірико-епічних українських народних пісень, в яких зображено життя і побут чумаків. Виникли чумацькі пісні в XV столітті, але найпоширеніші були в XVIII – на початку XIX століття. Чумацькі пісні включають до історичних пісень. Найвідомішою є збірка “Чумацькі народні пісні”, зібрана і опублікована у 1874 році відомим українським етнографом І.Я. Рудченком [34, 774].

За українською міфологією чумаків навчали співати “уся-

літо). Її розмивали дощі. “У цей час, – як пише Г.Данилевський, – подільські, новоросійські й бессарабські дворяни, казенні комісари, німецькі колоністи, чумаки й татари шлють підводи й самі приїзять купувати і вантажити сіль. Казенне промислове управління розподіляє роботи і ділить лиман жердинами на паї від берегів до середини лиману. Під берегом шари кристалів тонші, на глибині товщі. Ями й глибини лишаються за казною. Лопатами й ночвами набирають мул із сіллю і дають йому осідати на березі. Де дно сухіше, там і робота легша. Сіль накидають у тачки і возять волами, і кіньми. Робітники підв’язують собі під ступні дощечки, бо соляний сироп, тузлук, дуже шкідливий, шкіра на ступнях від нього тріскається, і в тріщинах відкриваються стійкі рани. На руки робітники надягають особливі рукавиці. Одежа від солі, просочуючись тузлуком, шкарубне. Передусім заповнюють казенні склади солі в наддніпровських магазинах. Решту нагромаджують у скиртах, що звуться кагатами. Щоб кагати не псувалися від негоди і не розмивалися дощами, їх обпалюють хмизом і соломою так, що злежану і обпалену сіль опісля над силу рубають ломами й сокирами” [7, 81-82].

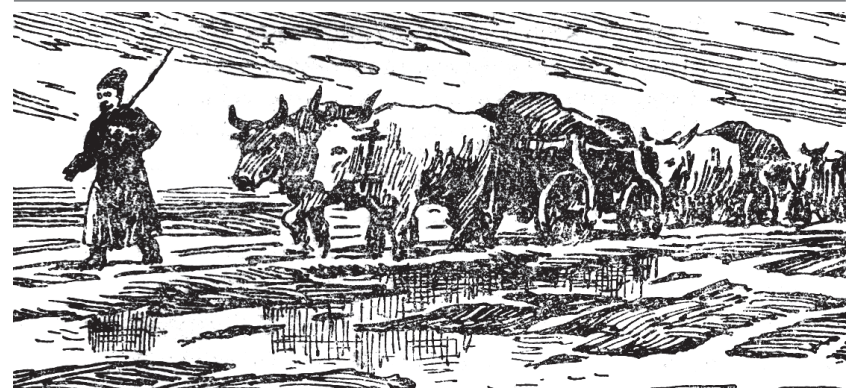
З великими труднощами чумаки добиралися до Перекопу. Кримчаки радо зустрічали чумаків, бо вони давали великі прибутки кримському хану. Біля перекопської башти платили збір – по 70 копійок за мажу – потім вже в’їжджали до міста. Тут і завантажувалися сіллю.

Добування солі вимагало відносно великої кількості робітників. Видобуток одного мільйона пудів солі потребував приблизно тисячі робітників. У 1845 році на кримських соляних промислах було занято протягом сезону близько 23 тисячі чоловік [23].

Для вивозу кримської солі в 1850 році приїздило майже 120 тисяч підвід, при яких було 300 тисяч голів рогатої худоби.

Кількість погоничів дорівнювала 30 тисяч. Видобуток

Заслуговує на особливу увагу і побутове співжиття чумаків. Вирушаючи в дорогу, вони брали з собою і їжу, переважно пшоно й сало, з яких постійно готували славетну кулешу, запасалися сухими коржиками, спеченими на меду, лляним одягом, провареним в олії чи дьогті.

Чумаки в дорозі. Малюнок С.В. Полякова

Чумаки в дорозі у взаєминах між собою були дуже старанні. Щодня один ішов попереду валки, інший наглядав, щоб ніхто не пив, стеріг волів по черзі і по черзі виконував обов’язки кашовара, готував вечерю і обід, місив тісто на галушки, розраховувався з власниками толок і водопоїв.

Своєрідними були вечірні чумацькі привали. Під час зупинок на ночівлю вози ставили замкнутим чотирикутником, по п’ять і десять возів у ряд із кожного боку. В середині цих чумацьких загороджень розводили вогнища, на які ставили залізні триноги з підвішеним казанком. Волів нічні сторожі відганяли чимдалі від дороги, на менш витоптану галявину. Поки варилась чумацька каша чумаки розповідали про минуле життя, розповідали казки, згадували родичів. Той, у кого вдень поламався віз, ремонтував колесо, заводив нову вісь, скручував мотузкою обід або шпицю, підганяв новий шворінь. Після вечері всі засинали.

Перше вранішнє кукурікання півня було сигналом для чумаків просинатись та вирушати в дорогу. Всі вставали і валка у двісті або чотириста коліс вирушала в дорогу.

Чумаки в дорозі.
Малюнок С.В. Полякова

Вранці, на тому місці де ночували чумаки, завжди лишалось багато трісок і стружок, що переконливо свідчить про не досить досконалу конструкцію чумацьких возів (“Віз ламається – чумак ума набирається” – говорить з приводу цього народне прислів’я).

Чимало горя випадало на долю чумаків, коли черговий вартівник зазивувавсь або просипав і воли робили шкоду – спасували або витоптували частину чужого поля. Деякі тодішні ділки цим промишляли і навмисно тримали толки поблизу хлібних нив. Так, наприклад, чумак із села Мирного, Копилець-Коноваленко у свій час розповідав Григорію Данилевському про те, як він “...під Горіховом був пустив волів на міський громадський вигін, не знаючи, що його вже взяв на відкуп тамтешній жид, як жид відібрав у нього вола і насилу, зглянувшись на благання всієї валки, віддав цього вола за 30 крб. асигнаціями” [7, 72].

Серед чумаків був звичай: заїжджаючи в село, вони безкоштовно віддавали частку солі вдовам і сирітським родинам. Їх охоче запрошували на весілля та хрестини. Там, де з’являлися мандрівні торговці, завжди з’являлося багато людей. Селяни, окрім усього, прагнули дізнатися про новини в світі, почути пісень, забавних оповідок, оскільки чумаки були переважно великими творцями фольклору.

- Чумакові що? Як є каша, то солі він привезе.
 - Каша – найосновніший хліб чумака. Вона велику силу має, бо не тільки насинює нашого брата, а й карає розбійника.
 - Як це каша стає карою?
 - Нападників у степу повно. Особливо, коли вповні вертаємося. Як спіймаємо здобишника на гарячому караємо строго. Наваримо пресолоної каші й примушуємо їсти. Тоді даємо напитися води під зав’язку. Зав’язуємо руки назад. Піську тісно обмотуємо просмоленою дратвою і пускаємо у степ. Мало хто при такій покарі живим зостався. Якщо й виживе, то десятому закаже, щоб не грабував чумаків.
 - Завели голови волів у мережані ярма. Занози, немов у князів, повставляли. Притики потугіше вклали.
 - Рушаймо-о-о! – покотився над валкою голос отамана.
 - Гей, воли, бо нема коли! – каже чумак, не дивлячись на волів, хоч знає, що круторогі не побіжать і помаліше не підуть.
- Від Синьої Води валка неквапом вийшла на Чумацький шлях і потягла до Криму” [17, 138-146].

Особливості добування солі

*Наважили чумаченьки та три вози солі.
Ой і стали чумаченьки волів напувати;
Ой і прийшла чорнявая солі купувати.*

З народної пісні

Розглядаючи різні аспекти життя чумаків, гадаємо для читачів буде цікавим дізнатися, як саме чумаки добували (збирали сіль в кримських озерах), адже не завжди це було так просто, як нам здається. Сам процес виглядав таким чином. Наприкінці травня або на початку липня, вода з лиманів та з берегів озер у Криму відступала, і сіль осідала над землею, де лежала товстою корою. Іноді сіль лежала далеко з берега над водою (особливо, якщо сухим було

варінні вони мають іще одну премудрість. Як вариться куліш, то спершу треба кидати бараболю, а коли закипить, то всипати пшоно. У каші ж навпаки спочатку вариться пшоно, а потім вкидається дрібненько нарізана картопля. Для кулешу сало треба підсмажувати, а в кашу розтер його і кидай хай кипить. Хочеш із шкварками, то засмажив і їж. Ось і все кашоварське премудрів'я.

По цій мові зняв чоловік казан і поставив на траву. Запахло кашею чи не на весь степ. Помічник задзвонив у казан.

– Панове-браття, прошу всіх до каші. Пане отамане, благословляймося.

Стали чумаки обличчями до сходу сонця і побожно помолилися. Потім за отаманом почали один за одним сідати в коло. Сама собою зринула пісня:

Чумаченьки-козаченьки каші наварили,
Вони, пісень співаючи, округи посіли.

Кашовар насипав кожному по великій ложці. Запарувало в мисках, залоскотало в ніздрях. Узяв отаман ложку каші й підняв її вгору.

– Благослови, Боже, цюю кашу спожити і зустрінь у дорозі!

– Як вдалою була для нас ця переправа, щоб так само щасливо вдалося туди й назад дістатися.

– Нехай сила Божа нам пособить!

Не їдять чумаки, а священнодіють, наче при молитві стоять. Потроху беруть, поволі несуть і старанно пережовують. Крім каші, здається, для них нічого не існує. Коли поїли, також не поспішають вставати. Дух каші ще витає поміж товариствами.

– Дякуємо за добру кашу.

– Богові дякуйте.

– При такій каші дорога буде не лише легкою, а й скорою.

– Я таку смачну кашу вперше їв.

Хоч би яким романтичним не було життя, все ж чумаків у дорозі постійно чекали труднощі. Нерідко вони хворіли й помирали. Своєрідним був обряд поховання чумака в дорозі. Сумний обряд готувався швидкоруч. Помираючого вмивали, причісували, вдягали запасну чисту сорочку (про неї ми вже згадували вище). Біля розпряженої валки сто-

Смерть чумака.

Друга половина XIX ст. Невідомий художник

яли чумаки, тут же, недалеко від помираючого, товариші копали могилу. Помираючий чумак лежав на постеленій свитці. В головах лежали жмут сіна або барильце з водою. Біля помираючого стояв найближчий його товариш, родич або побратим, чи друг його дитинства. Коли біля чумака стояв хтось із вищеперелічених, всі інші в цей час відходили в сторону і завмирили в чеканні. В цей час, за браком священника, вмираючий сповідувався в гріхах другові.

Після того, як душа покидала чумака, товариші сходилися, хрестилися, клали померлого в свіжу яму, кидали по жмені землі, насипали могилу і ставили над нею тичку із прив'язаною хусткою. Поховавши товариша, чумаки їхали далі, до найближчого села. Там, той, хто прийняв останню сповідь покійного чумака, йшов і переказував її місцевому священнику. Місцеві священники досить добре знали цей чу-

мацький звичай, і взявши в руки хрест і Євангеліє, вислуховували перекази гріхів покійного. Після цього священик (разом з товаришем покійного) їхав до могили й печатав її (тобто здійснював над нею усталений християнський обряд, читав молитви і правив, за усталеним звичаєм, панахиду). Виконавши обряд, товариш доганяв валку, яка в цей час не чекала його, а їхала до місця призначення.

Влучно описав втрату товариша-чумака під час мандрівки Тарас Шевченко:

Ой не п'ються пива-меди,
 Не п'ється вода,
 Прилучилась з чумаченьком
 У степу біда.
 Заболіла головонька,
 Заболів живіт,
 Упав чумак коло воза,
 Упав та й лежить.
 Із Одеси преславної
 Завезли чуму.
 Покинули товариша,
 Горенько йому.
 Воли його коло воза
 Понуро стоять.
 А із степу гайворони
 До його летять.
 „Ой не клюйте, гайворони,
 Чумацького трупу,
 Наклювавшись, подохнете
 Коло мене вкупі.
 Ой полетіть, гайворони,
 Мої сизокрилі,
 До батечка та скажіте,
 Щоб службу служили
 Та за мою грішну душу
 Псалтир читали,

набридла”. Іншим разом, коли чумак повертався вона мало не всю свою сіль спересердя в куліш висипала. Солоний, що й у рот не можна взяти. А чумак так само преспокійно їсть і відказує: „Та нічого, нічого. Я вік біля цієї солі, то й привик”. Ото звідси і приказка така.

Біля Бродецького валка благополучно переправилася через Тікич там вода невисока. А здолавши бродом ще й Вись, стали табором. Мажі півколом завели, а волів на попас пустили. Така вже звичка чумацька: обидві річки перейшовши, подякувати за це Богові. На знак вдалого переходу почали варити кашу. Саламаха тагани настановив, казана підвісив. Узявся вогонь розводити та й присівує:

Чумак в полі пропадає,
 Вогонь креше, комиш пале,
 Пшоно віє, кашу варє.

Молодий чумаченько заходився допомагати кашоварові. Робив так, як батько наказував: не жди, доки до роботи припросять, а придивляйся, навчайся і рукава засукуй. Кашовар вдоволено поглядає на метикуватого помічника й застерігає:

– В руках ти скорий та хуткий. Дивися, щоб ми тут нічого не перекинули, бо браття чумаки можуть без каші лишитися. Ото колись один чумак у степу кашу варив. Якось знеобачки повернувся і казана перекинув. Щоб не сердитися, він тільки невдоволено пробурчав: „От бісова тіснота, й повернутися ніде!” Чого тільки не трапляється в житті-бутті чумацькому! А ти знаєш, яка різниця між кулішем і кашею?

– І те і друге вариться з пшоно. Лише одне рідше, а друге густіше.

– Правильно кажеш, та не все. Куліш без ложки не їстимеш, а кашу можна і шуриною, і навіть руками їсти. При

ярма скриплять. Попереду отаман сидить, люлькою попахує, щоб ніяка хвороба не брала. Обіч нього півень червонястий. Степ видзвонює на всі голоси. Обізвалася ніжно сопілка. Стиха, а тоді голосніше до неї підпарувалася пісня.

А чаєчка в'ється, об дорогу б'ється,
К сирій землі припадає, чумаків благає:

– Ой ви, чумаченьки, ой ви люди Божі,
Верніть мені чаєнята, стану вам в пригоді.
– Не вернемо, чайко, не вернемо наша,
Поварили чаєнята, добра була каша.

Співають журно чумаки, а в парубка душа жалем бринить. Ну як це так, чумаки Божії люди і так не побожому вчинили?

– Це не про чумаків, а про недолю і гіркоту нашу, - відказав на його сумніви батько.

– Ви ж увесь час кажете, що чумаки людина горда, а не якийсь там побійник.

– Доля наша – як ота чайка, що б'ється, б'ється об землю, а кращого не доб'ється. Заскублися пани, а всякі заїздачі уже й тут. Молоду дужу силу забрали й пропадає вона за чужу кашу. До своєї не добився, а за чужу або душу запропастив, або головою наклав.

– Чому ж ото дядько Панас чи так, чи не так, а все примовляють: „Мені, як тому чумакові”?

Батько й тут синову цікавість вдовольняє. Хай знає, що між чумаками буває. Жив колись чумаки-одинак. Сам ходив, бо скупився на гурт частку давати. Повертаючись із поклажею, завжди в одному селі при заході сонця на ночівлю ставав. Господарям ніколи й дрібки солі не давав. На той час жінка саме куліш варила. Глянула у вікно: чумаки їде. Що робити? А чоловік радить, аби кулішу не солила. Може, чумаки здогадається та солі дасть. Насипала вона йому пшоняного кулішу й бідкається, що несолоний. Чумаки преспокійно наминає і заспокоює господиню: „Нічого, нічого. Я вік біля цієї солі, вона мені й

А дівчині молоденькій
Скажіть, щоб не ждала” [40, 417-418].

Про хворіння та смерть чумаків в дорозі народом створено чимало пісень. В одній з них мовиться:

Ой у полі криниченька,
З неї вода протікає;
Ой там чумаки молоденький
Сірі воли напуває.

Воли ревуть, води не п'ють:
В Крим доріженьку чують...
Ой бог знає, бог відає,
Де чумаченьки ночують.

Ой ночують чумаченьки
В степу край дороги –
Розпустили сірі воли
Та по зеленій діброві.

Умер чумаки молоденький
У неділку вранці,
Поховали чумаченька
Та у зеленім байраці.

Насипали над чумаком
Високу могилу,
Посадили у головах
Та червону калину.

Прилетіла зозуленька
Та й сказала: “Ку-ку!”
– Подай, милий, подай, орле,
Та хоч правую руку!

– Ой рад би я, моя милая,
Обидві подати,
Да налягла сира земля,
Ох, що не можна підняти! [21].

А ось як про смерть чумака в дорозі говориться ще в одній народній пісні:

Ой умер чумак молоденький,
У неділеньку вранці, –
Поховали та чумаченька
Та в зеленім байраці.
Висипали над чумаком
Та високу могилу;
Посадили в головоньках
Та червону калину.
Помер, помер чумак молоденький,
Тиха його мова;
Остається його сім пар волів
Ще й чумацька зброя.
“Ой чумаки, вірне товариство,
Вволіть мою волю:
Виряжайте мої сім пар волів
До гробу за мною!”
Товариші, його вірне браття,
Волі не вволили:
Його сім пар волів
На три часті розділили. [14, 260].

Як бачимо, побратимів чумаки ховали з усіма почестями. Могили висипали переважно обіч шляхів. Щороку, проїжджаючи повз них, чумаки спинялися біля поховань, віддавали шану і скидали по шапці свіжої землі. За чумацькими, як і за козацькими, могилами постійно доглядали місцеві дівчата, висаджуючи калину та барвінок.

Почали чумаки раду радити: куди ж цього разу їхати у Крим чи на Дон.

– Крим батько, а Дон вітчиз, – сказав отаман. У солі хробаки не заводяться, а в рибі можуть. Єсть замова везти туди пшеницю. Кожен ще й свою пашню має. Звідтіль, як завше, наберемо солі, мануфактури, пахоття, приправ різних.

– А я за харчі хочу сказати. Кожен знає, що житніх сухарів треба якнайбільше, бо то наш сніданок найперший. На гуртове необхідно до трьох пудів пшона на кашу для обіду і стільки ж борошна на галушки для вечері. Ну й сала не менше, ніж по півпуда.

– У дорозі ніколи лишку не буває, а запас на плечі не тисне.

Після подячної каші отамана й кашовара, чумаки гуртом так заспівали, що аж доли й гори заговорили. Хай усі знають, що чумаки від'їжджають!

Задумали чумаки в дорогу,
Покупили собі нові вози,
Поробили ярма кленові,
Поробили занози дубові,
Покупили воли половії.
Покупивши да й попаровали,
Попарувавши да й повиїжджали.

У п'ятницю до схід сонця виїжджали. Кинув батько сокиру попереду волів своїх золоторогих. Коли проїхали, подивилися: лезом вона лежала на схід, тож щасливою дорога буде. Син поклав долото наперехрест. Ставши ліворуч від них, обидва помолилися на схід сонця.

– Боже, благослови й повстрічай! Бувайте здорові!

– Нехай вас Бог благословить і одведе все лихе.

Воли попрямували на схід сонця, а потім завернули в потрібну путь. Іде валка з Орлів до Криму. Вози риплять,

- А саламаха яка, а куліш. За вуха не відтягнеш.
- Добра страва сама хвалить кашовара.
- Так, то так, браття. Але ж ви, либонь, чули, який він у сім'ї вчинив розгін?! Із сусідом свари затіяв.
- Еге ж, щось чоловік не те заварив. На честь чумацьку неславу навів. Як на мене, не бути йому кашоваром.
- Його страва ще й нам буйства додасть.
- Ви ж мене знаєте, товариші мої. Я завжди для товариства робив як ліпше. Ми ж уже довго в чумачці разом.
- Нічого. Заспокоїшся в дорозі, обміркуєш усе гараз, то воно й на лад стане.
- Як ви дивитеся, щоб Панаса Саламаху на кашовара обрати?
- Йому це наче на роду написано. Згода, батьку отамане, - сказав літній чумак і зняв шапку, а за ним так само зробили всі чумаки.
- Дякую за честь, товариство! – мовив новий кашовар і, також знявши шапку, всім три поклони віддав.
- Хочу я оце, браття, старшого до чумацтва привчити. Вдома ми з матір'ю вже його благословили.
- Хай Бог благословить! І ми благословляємо, - заговорили радо чумаки.
- Отаман устав, перехрестив хлопця хлібом і надів на його голову шапку. Той зняв її і поцілував хлібину.
- Ми, чумаки, на сонці вирости, один одному допомагаємо. Ото ж і ти так роби. Навчайся чумацького звичаю. Старших шануй, отамана слухай. Задніх не паси і вперед не вискакуй.
- Пригуркуйся до гурту й переходь на чумацьку кашу.
- Кращої науки, ніж у чумацтві, ти ніде не спізнаєш. Тут навчишся роботи всякої, мережати на дереві, пісень співати і в сопілку грати.
- Шапка твоя смушева віднині й зиму, й літо в тебе на голові. Ото тільки й того, що скинеш її перед образом божим та перед батьком і ненькою.

Якщо ж чумакам пощастило після доброго торгу завчасно добратися додому в добрі та здоров'ї, вони бучно після того гуляли.

Ой на гору, гору
 Будеш байлувати,
 А на горі, горі –
 Вози мазати.
 Ой ви, хлопці-молодці,
 Женіть воли до води;
 А которий старий –
 Оставайтесь у возах:
 Будем вози мазать,
 Воли впрягать,
 До трактуру дотягать [14, 262-263].

У характері багатьох чумаків було щось від вдач запорожців: товариськість, зневага до багатства й жага життя, бажання веселощів і жарту. Гулянки для чумака часто мали неприємні наслідки. Як співалось у чумацькій пісні “По горі, горі пшениченьки ярі”, чумак:

У Києві на риночку
 Та пив чумак горілочку:
 Пропив воли, пропив вози,
 Пропив ярма ще й занози, –
 Все чумацькеє добро.
 Ой п'є чумак, п'є, гуляє,
 Добро своє пропиває;
 Добро своє пропиває,
 Товариство напуває,
 Щоб вірне було.
 Прокинувся чумак вранці
 Та й полапав у гаманці,
 Всі кишені вивертає,

Аж там грошей вже чорт має, –
 Нічим похмелитися.
 Прийшов чумак до шинкарки:
 “Сип, шинкарко, хоч зпівкварти”.
 Шинкарочка треться, мнеться,
 Обернеться, засміється,
 Що чумак п’яниця.

Чумаки біля корчми. Невідомий художник. 1840-ві роки

Скинув чумак жупанину:
 “Сип, шинкарко, четвєртину!”
 “Ой не всиплю четвєртину,
 Добудь грошей, хоч полтину,
 Тоді пий, гуляй!”
 Вийшов чумак на могилу
 Та й поглянув у долину:
 Лежать воли, стоять вози,
 Висять ярма ще й занози, –
 Все чумацькеє добро.
 “Ой пішов би я додому,
 Та боюся поговору:
 Будуть бити ще й гонити

матері допомагатиме й лад господарство даватиме. Отаман, думаю, прийме, а чумаки не відмовлять. Чи в тебе нема охоти?

– Добре, батьку! Я давно вже хотів з вами про це балачку завести та ніяк не наслідювався.
 – Тоді ходімо мажу рихтувати. Віднині ти доглядатимеш волів. Для чумака вони понад усе.
 – Може, у чумацку коней узяли б? Вони у нас ладні й швидше буде.

Батько спохмурнів і строго звелів синові:
 – Не здумай перед чумаками таких слів сказати. Чумаки не вітрогони, а люди статечні. Навіщо кіньми вітер ганяти. Воли нашому ремству самим Богом послані. Спроквола йдуть, зате сповна везуть. Затям: коли віл пристає, в чумака ума не стає.

Перед виходом зібралися чумаки із валки в коло на пораді.

– Хочемо бачити отаманом Олелька Момота! – почулися голоси.

– Так і бути цьому: хай застається. Він пуття у нашій справі добре знає. Усі степові ходи й виходи йому відомі. Наші заходи з ним завсігди були вдалими.

– Згода, браття чумаки! Порядкуй і далі, батьку отамане! Оце на тебе й на твого червонястого півня наша надія.

Два чумаки підійшли до Момота і пришили йому до смушевої шапки ознаку отаманську червону кульку.

– Сердечно дякую, браття чумаки. Після кола подячна каша за мною. Теперичка нам треба зробити те, про що ми і дня не можемо, і в пісні про це співаємо: „Да візьмемо, братця, по семеро молодців, а по восьмому, братця, задля кашоварства”. То кого ж на кашовара настановимо?

– Певно, що Леська Куліша!

– Ну й смачну він щербу варить?

“Каша — мати наша”

*Бодай же ви, чумаки, на Дін не сходили,
Що ви моїх дрібних діток в каші поварили!*

з народної пісні

Українська каша... Це не тільки їжа, а й духовна субстанція, послана з космічних високостей українському родові хліборобів для єднання його із Землею і Небом, для гуртування поміж собою. Каша була найулюбленішою стравою чумаків. Це унікальне поєднання чумака і українська пшоняна каша, досить глибинно і цікаво досліджено відомим українським краєзнавцем та етнографом Вадимом Федоровичем Мициком. У 2002 році з-під його пера побачили світ етнологічні нариси „Каша — мати наша”, в якій є такий розділ „Чумаченьки-козаченьки каші наварили”. Подаємо без змін цей розділ з книги Вадима Федоровича.

„Що таке чумацька валка, лише отаманові добре відомо і тим його товаришам, котрі з десятків разів у чумачку сходили. Особливо важка весняна. Воли після зими не завжди ситі бувають. Та ще й дорога розбита. Коли виїзять, трава не нароста. То ж і думай не стільки про себе, як про корм для круторогих. До півліта треба конче вернутися, щоб від жнивувати і знову — „Гей!”. А там, як уже люди кажуть: „Прийшла Покрова, сиди, чумаче, вдома”.

Отже, повернулися в половині літа чумаки з першою валкою. Сюди-туди обкрутилися і нумо за косарями навздогінці. Тут ніколи й угору глянути. Все налягай на косу та клади в покоси як не жито, то пшеницю. Слава Богу, від жнивували. Звезли в обійстя. Що ціпами об калатали, а більшість снопів у клуню покладали. Хай ждуть Покрови, за ким з другою валкою вернуться.

Надумав чоловік і сина старшого до чумацтва навернути. Мову про це завів.

— Пора тобі, парубче, до чумацтва братися. Ти вже на силі почуваєшся і метикуватий нівроку. Петро відтепер

*Та заставлять молотити,
А я чумака не здоров!
Ой піду я у Молдаву
Та сім років погорюю,
Воли й вози покуюю,
Знов буду чумака” [14, 264-266].*

Після цього чумака повертався додому з “батіжком” і знову починав свій промисел з наймитування біля “паровиці”, проте не впадав у розпач:

*“Ой піду я да й на Дін
Не по рибу, а по сіль
Знову гроші заробляти,
Воли знову купувати
То й буду чумака”, —*

співалося в чумацькій пісні “Що в Києві на риночку”.

Досить цікаво повернення чумаків з невідомої подорожі до Криму по сіль, описав у своєму вірші „Ой я свого чоловіка в дорогу послала...” Т.Г. Шевченко:

*А із Криму чоловік
Ледве ноги доволік.
Воли поздыхали,
Вози поламались,
З батіжками чумаченьки
Додому вертались [40, 413].*

Якщо чумаки запізнювалися в дорозі так, що там їх і зима захоплювала, то багато лиха вони набирались.

*Носить хазяїн у степу траву,
Аж кривавий піт лється;
Лежить чумака в холодку під возом
Та й з хазяїна сміється.*

“Смійся, смійся, єретичний сину,
 Бо тепер пашу маєш,
 А прийде на тебе прелюта зима,
 Прийдеш купувати сіна!”
 Прийшли на чумака зими та морози,
 Нічим воли зимувать;
 Бере чумак налігач під руку
 Та йде сіна купувать.
 Іде чумак селом, вулицею,
 Та й устілка волочиться;
 Сидить хазяїн в корчмі кінець столу
 Та з чумака сміється.
 Прийшов чумак та до хазяїна
 Та й із-за вугла виглядає.
 Сидить хазяїн в кінці стола,
 Варенички уплітає.
 “Ой добридень, дядьку! Ой добридень, батьку!
 Ой продай сіна в’язку, а в’язку соломи,
 Та підемо, дядьку, та до моїх возів,
 Та набереш, дядьку, собі риби й солі”.
 “Було тобі, превражий сину,
 Під возом не лежати;
 Було тобі брати гостренькую косу
 В чистім полі траву тяти!
 Було б тобі, єретичний сину,
 Літом з мене не сміятись,
 Бо буде твоя сіра худобонька
 Та без сіна пропадати!”
 Ой ізлетів пугач та сів на могилі,
 Ой та й пугу, пугу!
 Збирайтеся, молоді чумаки,
 Зимувать до лугу.
 Которі та поспішалися,
 То ті в лузі зимували;
 А которі воли отощали,
 То ті марно пропали [14, 261].

Життєвий оптимізм, нескореність людини ні перед злою долею, ні перед найбільшим нещастям були невід’ємними рисами чумацького життя.

Про те, що чумак не любив довго журиться, говориться ще в одній народній пісні:

Ой не стелися, хрещатий барвінку,
 Та й по крутій горі, –
 Гей, не втішайтесь, злії вороженьки,
 Та пригодоньці моїй!
 Бо моя пригода – козацькая врода –
 Гей, як ранняя роса:
 Що вітер повіє, сонечко пригріє –
 Роса на землю впаде.
 Що вітер повіє, сонечко пригріє –
 Роса на землю впаде:
 Так моя неслава – людська поговорка
 Марно собі пропаде!
 Наїхали жиди, жиди арендарі
 Воли й вози цінують...
 Ой беріте ж ви усю худібоньку,
 Не маю вам що й казать!
 А як я жив буду, то все те добуду:
 Воли й вози покуплю,
 Мережані ярма, тернові занози
 Я сам собі пороблю.
 Мережані ярма, тернові занози
 Ще ж бо я й сам пороблю, –
 На людську славу, на поговорку
 Ще не раз у Крим схожу [14, 266].